Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

in QUARANTAINE sinds 1934

2
2020

FOTO RCE, RONALD TILLEMAN

4 | **Isolatie en ontsmetting**
In de Rotterdamse haven bevindt zich een quarantaine-inrichting uit 1934. Het terrein krijgt binnenkort een andere functie.

FOTO ORANJEHOTEL, JAN-LOUIS VAN DEN OEVER

12 | **Emotioneel geladen**
Het 'Oranjehotel' en de Waalsdorpervlakte zijn emotioneel geladen plaatsen van herinnering. Ze worden nu als rijksmonument beschermd.

FOTO RIJKSMUSEUM

26 | **Geheime kleuren**
Rond 1930 gebruikte de beroemde Jacob Merkelbach een camera van het merk Jos-Pe. De vraag is nu uit welke kleurstoffen zijn foto's bestaan.

FOTO RCE

32 | **In de stikstofcrisis**
Stikstof maakt natuurgebieden steeds rijker. Helaas kunnen verschralende maatregelen ook de cultuurhistorische waarde aantasten.

VERDER IN DIT NUMMER

3 | **In Kort Bestek**
8 | **Billen voor de Deense koning**
10 | **Kunst Zoekt Plek**
11 | **Kooien op de kaart**
15 | **Aangenaam Kennis Te Maken**
16 | **Na regen komt reparatie**
18 | **Kijk!**
20 | **De geschiedenis van de dood**
22 | **Kunst in de residentie in Parijs**
25 | **Drie Dingen**
28 | **Stroom uit de stroom**
31 | **Het Monster**
34 | **Publicaties**
36 | **Voor & Na**

Foto voorzijde *Een quarantaine-inrichting in Rotterdam laat zien hoe we een kleine honderd jaar geleden met besmettelijke ziekten omgingen. Zie pagina 4.*

FOTO RCE, RONALD TILLEMAN

Erfgoed in crisistijd

De wereld verkeert in crisis terwijl ik dit schrijf, thuis, zittend aan mijn bejaarde secretaire. En als u dit leest, is de crisis nog niet voorbij. Ik wil stilstaan bij de zorgen die de meesten van ons hebben. Omdat ze ziek zijn of naasten hebben die ziek zijn, omdat ze geconfronteerd worden met sterfgevallen of omdat ze zich ongerust maken over de mensen in hun omgeving die kwetsbaar zijn.

En omdat we zien hoe hard het erfgoed en het erfgoedveld geraakt zijn. Musea hebben hun deuren moeten sluiten, net als hotels, restaurants en cafés die in monumenten gevestigd zijn. Tal van herbestemde gebouwen verliezen inkomsten, omdat evenementen en concerten niet doorgaan. Restauraties lopen vertraging op. Studiedagen en cursussen zijn geannuleerd, net als excursies in het landschap. Onderzoekers kunnen bibliotheken, archieven, universiteiten en laboratoria niet meer in. Onderhoud van groen erfgoed kan niet op alle plaatsen meer uitgevoerd worden. Archeologisch onderzoek komt in de knel, omdat opgravingen zijn uitgesteld.
Het kabinet biedt steunmaatregelen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed probeert het erfgoedveld met coulancemaatregelen, kennis, advies en een luisterend oor bij te staan. Ook proberen wij subsidies en opdrachten te blijven verstrekken, zodat het werk waar mogelijk door kan gaan.

Ondertussen hebben wij de afweging gemaakt om u in deze tijden toch te voorzien van een reguliere uitgave van ons Tijdschrift. U vindt daarin tal van artikelen die ingaan op andere actualiteit en even afleiding bieden. Maar we beginnen met een stuk dat buitengewoon van toepassing is in deze maanden van isolatie en ontsmetting. We laten de actualiteit zien in het verleden. Het gaat over de monumentale quarantaine-inrichting midden in de haven van Rotterdam, gebouwd in 1934. Daar kunnen we ervaren hoe wij in vroeger tijd met besmettelijke ziekten omgingen.

Zorg voor elkaar.

Susan Lammers
algemeen directeur

FOTO RCE, JARNO PORS

FOTO'S IDENTIFICEREN

Momenteel bouwt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een bijzondere referentiebibliotheek op. Het gaat om de oppervlaktetextuur van historische foto's. Dat doet de dienst met een zogenoemde confocale profilometer en onder meer het Nederlands Fotomuseum. Sinds de negentiende eeuw zijn foto's via verschillende methodes afgedrukt. Zo bestaan er albumine-, collodium-, platina- en zilvergelatinedrukken, en dat in ontelbare variaties. Ze vertonen subtiele verschillen in uiterlijk, met name in de glans. Bij restauraties is het belangrijk te weten welke variant van welke methode gebruikt is. De profilometer helpt hierbij. Nadere informatie: specialist conservering en restauratie Bill Wei, b.wei@cultureelerfgoed.nl.

FOTO RCE, BILL WEI

Oude foto's verschillen in oppervlak subtiel van elkaar

ERFGOED EN IDENTITEIT

Dien een voorstel in voor onderzoek naar de rol van erfgoed op het gebied van identiteit. Daartoe roepen de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed samen op. Hierbij valt te denken aan vragen als welke rol erfgoed in de vorming van identiteit speelt, hoe beheerders ervoor kunnen zorgen dat iedereen zich aangesproken voelt en in hoeverre digitalisering de betekenis van erfgoed voor de samenleving kan benadrukken. Voor in Nederland gevestigde wetenschappers is voor dit onderzoek € 750.000 beschikbaar. Zij kunnen het voorstel samen met onderzoekers elders uit Europa indienen, tot 22 september. Nadere informatie: www.cultureelerfgoed.nl.

FOTO RCE

Hoe dragen bijvoorbeeld historische havens bij aan onze identiteit?

AANGEREDEN BRUG IN HERSTEL

Eind juni zal hij weer open en dicht kunnen, de rijksmonumentale ophaalbrug van het Friese dorp Aldtsjerk, Oudkerk. Vorig jaar reed een vrachtwagen de ijzeren brug uit de jaren twintig aan. De schade was aanzienlijk. De gemeente is de eigenaar van de brug en laat hem restaureren, netjes volgens de *Uitvoeringsrichtlijn historisch metaal*. Het bedrijf Solidd Steel Structures straalde de gedemonteerde bovenbouw om de toestand beter te kunnen beoordelen. Daar was de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed onlangs bij betrokken. Gelukkig kan een groot deel van de oude geklonken constructie behouden blijven.

FOTO SOLIDD STEEL STRUCTURES

De schade was aanzienlijk

ARCHEOLOGISCHE SPOREN GEZOCHT

Ook kinderen kunnen nu meespeuren naar archeologische sporen. Volwassenen doen dat al enige tijd op de Utrechtse Heuvelrug, onder de naam Erfgoed Gezocht. Er bestaat sinds een paar weken een Junior-variant van, voor leerlingen van basisscholen van 8 tot en met 12 jaar. De kinderen kunnen via de computer op hoogtekaarten van de Veluwe resten van prehistorische grafheuvels en raatakkers opsporen. Het is geen spel, want de leerlingen leveren hiermee een daadwerkelijke bijdrage aan wetenschappelijk onderzoek. Erfgoed Gezocht is een initiatief van de Universiteit Leiden en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Nadere informatie: www.erfgoedgezocht.nl.

CORONASTEUN VOOR MONUMENTENZORG

Als noodmaatregel in deze periode van corona heeft het kabinet vorige maand de ondersteuning voor bedrijven en zelfstandigen in de cultuursector uitgebreid. Ook de monumentenzorg is toegevoegd, naast onder meer de fotografie en de filmproductie. Via de regeling *Tegemoetkoming Ondernemers Getroffen Sectoren Covid-19* kunnen specifieke groepen ondernemers een eenmalige tegemoetkoming van 4.000 euro netto krijgen, waarmee ze hun vaste lasten kunnen betalen. Het gaat om ondernemers die door de maatregelen van het kabinet om het coronavirus te bestrijden directe gevolgen ondervinden. Nadere informatie: www.rijksoverheid.nl.

FOTO RCE, SERGE TECHNAU

Een restaurator aan het werk

INTERVIEWS VOOR RESTAURATIES

Wat is de beste manier om interviews met kunstenaars en restauratoren duurzaam op te slaan? Dat is samenwerken met het instituut Data Archiving and Networked Services. Dit blijkt uit onderzoek van de Universiteit van Amsterdam, het Rijksmuseum en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, medegefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek. Interviews vormen een belangrijke bron voor restauraties. Ook bieden ze bruikbare informatie voor het beheren en tentoonstellen van cultureel erfgoed. Daarom is het belangrijk om niet alleen geschreven interviews, maar ook audio- en videobestanden blijvend te bewaren. Nadere informatie: www.narcis.nl onder de noemer *Interviews in Conservation Research*.

FOTO RCE, TINEKE DIJKSTRA

Door de blinden te sluiten houd je de kou buiten

MONUMENTEN ENERGIEZUINIGER MAKEN

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft een passage op www.iedereendoetwat.nl gezet over het energiezuiniger maken van monumenten. Hoe pak je dat precies aan? Op deze site deelt de rijksoverheid ervaringen van duurzamer leven op het gebied van energie, voedsel, vervoer en hergebruik.

WANDKLEDEN IN ROSA SPIER HUIS

Er is in Laren zojuist een nieuw Rosa Spier Huis gebouwd. Tussen andere kunstwerken hangen daar binnenkort zes wandkleden uit de collectie die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beheert. Deze zijn in de jaren zestig en zeventig gemaakt door Wilmy Peeters, Cees Vis en Anna Mes. De kleden zijn zeer op hun plaats in het Rosa Spier Huis, want het is een woon- en werkcentrum voor oudere kunstenaars en wetenschappers. Een werkcentrum ook, want kunstenaars en wetenschappers gaan niet met pensioen. En hoe mooi is het als zij in het huis omringd zijn met kunst? ◙

FOTO RCE, MARGARETA SVENSSON

Wandkleed van Anna Mes uit 1968

Een quarantaine-inrichting uit 1934

Isolatie en ontsmetting

Al maanden bevinden we ons allemaal in de greep van het coronavirus. Vanuit huis werken, besmetting, isolatie. De hele wereld lijkt wel veranderd te zijn in één groot quarantaine-gebied. Een monumentale quarantaine-inrichting, uit 1934, bevindt zich in de Rotterdamse haven. Het terrein krijgt nu een andere functie. JACQUELINE ROSBERGEN & JACQUELINE VON SANTEN

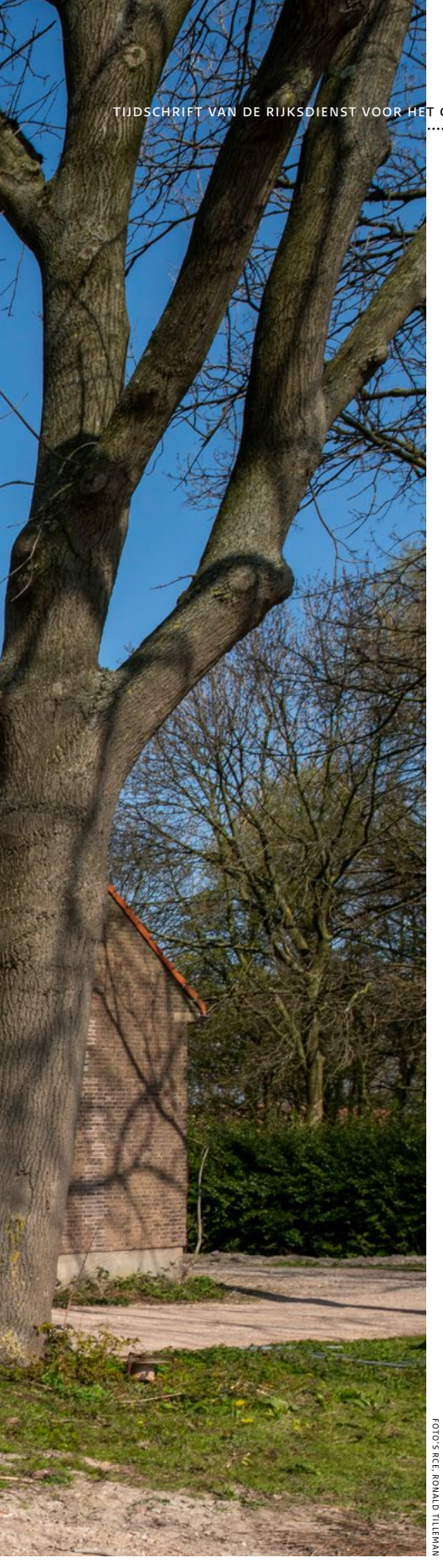

FOTO'S RCE, RONALD TILLEMAN

In de quarantaine-inrichting in de Rotterdamse haven werden mensen met een besmettelijke ziekte snel grondig gereinigd in het ontsmettingsgebouw

Midden in de drukke haven van Rotterdam ligt een groene enclave, met een dorps karakter en een strandje. Het is bijzonder cultureel erfgoed, dat iets laat zien van de manier waarop we een kleine honderd jaar geleden met besmettelijke ziekten omgingen. Dat is momenteel zeker toepasselijk, in het corona-isolement waar we ons in bevinden. Hier, tussen de Waalhaven en de Eemhaven, werden schepelingen en passagiers met een besmettelijke ziekte in isolatie geplaatst. De quarantaine-inrichting vertelt een uitzonderlijk verhaal over de geschiedenis van de Rotterdamse haven en onze volksgezondheid. Op dit moment is het gebied in ontwikkeling, waarbij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de betrokken organisaties met kennis en expertise van advies voorziet.

Dat is momenteel zeker toepasselijk, in het corona-isolement waar we ons in bevinden

Het ontstaan van de quarantaine-inrichting hangt samen met de verandering van de Rotterdamse haven in een haven van wereldniveau. Rotterdam was uitgegroeid tot vertrek- en aankomstpunt voor landverhuizers. De stroom overzeese passagiers nam toe en daarmee ook de angst voor besmettelijke ziekten die zij uit tropische gebieden meenamen. Havensteden waren verplicht om een instelling te hebben voor het afzonderen van bemanning en landverhuizers met besmettelijke ziekten. Het in quarantaine plaatsen van zieken die in Nederland aankwamen was in 1877 geregeld met de *Wet tot wering van besmetting door uit zee aankomende schepen*. Later namen gemeenten de verantwoordelijkheid voor de uitvoering over van het Rijk, dat echter wel de kosten bleef vergoeden. Het plan was om een nieuwe quarantaine-inrichting in de snel groeiende Rotterdamse haven aan te leggen, die de hoofdzetel voor het land zou zijn. Daarom was het Rijk nauw betrokken bij het ontwerp. De Rijksgebouwendienst adviseerde om in plaats van houten barakken permanente gebouwen neer te zetten, zodat het complex een langere periode gebruikt kon worden.

Het systeem

De architect Jan Gerard Snuif van Gemeentewerken kreeg de opdracht, waarbij hij onder supervisie stond van Ad van der Steur. Deze laatste verwierf bekendheid als architect van Museum Boijmans Van Beuningen. Bij de opdracht stond het systeem van de quarantaine centraal. Dit lag ten grondslag aan de indeling van het terrein. Het systeem draaide om isolatie, ontsmetting en herstel, en functioneerde als volgt. De zieke of degene die met een zieke in contact was geweest kwam aan per schip en betrad de inrichting via een aanlegsteiger. Vervolgens moest hij zich aanmelden bij het beambtengebouw en ging hij meteen door naar het ontsmettingsgebouw, waar hij en zijn spullen grondig gereinigd werden. Na ontsmetting ging de persoon die met een zieke in contact was geweest naar de contactbarakken. De patiënten zelf mochten door naar de zone voor de ziekenverzorging. De verplegenden waren gehuisvest in een zusterhuis en de voedselvoorziening ging via een centrale keuken. De ongelukkigen die aan een ziekte overleden, kwamen terecht in het lijkenhuis. Genezen of gezond verklaarde mensen konden de quarantaine-inrichting verlaten via de portiersloge bij de uitgang aan de landzijde.
Deze logistiek van ontsmetting en verzorging was de basis voor de indeling van het terrein in vier afzonderlijke zones. De oostelijke zone was bestemd voor zieken. Het westelijke, inmiddels verdwenen deel was voor iedereen die in contact met een zieke was geweest. De noordelijke zone was voor de ontsmetting en voor de faciliterende diensten, zoals de keuken en de administratie. En aan de zuidkant is een sportveld aangelegd, waar de patiënten konden werken aan een gezond lichaam. De indeling is strak en geometrisch, met een duidelijke hiërarchie in het padenstelsel met een hoofdroute en secundaire routes, en in de beplanting. Het groen versterkt de ordening. Ligusterhagen scheiden de zones van elkaar. Om ruimte te scheppen tussen de gebouwen »

Links de portiersloge, rechts vooraan het lijkenhuis, midden in de drukke haven

Het strandje is geliefd bij de Heijplaters

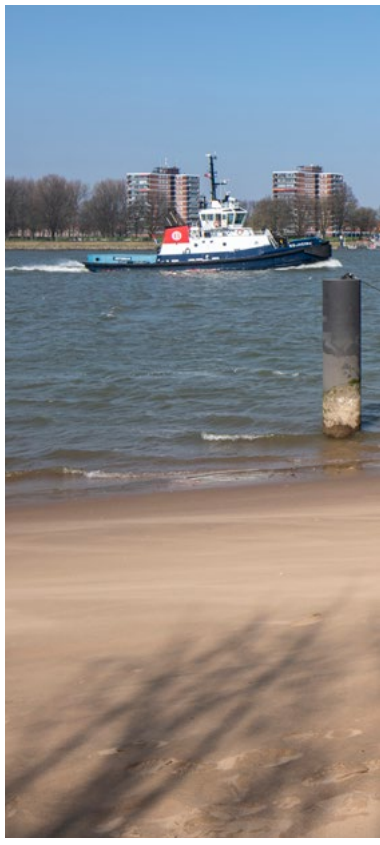

Het zusterhuis. Kunstenaars zagen de cultuurhistorische waarde van dit gebied

» kreeg elk gebouw een groene zoom in de vorm van een ligweide. De verblijfsgebouwen waren gesitueerd met uitzicht op groene weiden of op het water en hadden rondom sierbeplanting.

Zorgvuldig gedetailleerd

Alhoewel het gebied volledig functioneel is ingericht bezit het een vriendelijk en dorps karakter door de vormgeving en het materiaalgebruik. Omdat de gebouwen vrij in de ruimte staan, zijn alle kanten met evenveel aandacht ontworpen. De architectuur is zorgvuldig gedetailleerd met slanke stalen ramen en geknikte keramische pannen. Het ontsmettingsgebouw, waar alles om draaide in het systeem, is functioneel en tegelijkertijd monumentaal vormgegeven. De indeling in reine en onreine ruimtes, met ook een stookruimte, is af te lezen aan de buitenkant: een flinke hoogte bij de kleedkamers, grote luiken in de goederenruimte en ontluchtingsroosters bij de stookruimte. Een duidelijk verschil is te zien tussen verblijfsgebouwen en de soberdere dienstgebouwen, zoals het chloorhuisje en de traforuimte.
Doordat de hygiëne verbeterde, is de inrichting nauwelijks gebruikt voor het oorspronkelijke doel. Al een paar jaar na de oplevering in 1934 kreeg het complex een nieuwe functie. In 1938 vond hier opvang van Joodse vluchtelingen plaats. Via de haven van Rotterdam konden Joden uit Oostenrijk en Duitsland nog vluchten naar Amerika. In afwachting van toestemming kregen zij onderdak op het quarantaineterrein. In de oorlog vorderde de Duitse bezetter de gebouwen. Na 1945 werden er tuberculosepatiënten ondergebracht en vervolgens gerepatrieerde soldaten uit Nederlands-Indië. Vanaf 1953 was het complex in gebruik als psychiatrisch ziekenhuis, totdat de eisen voor bewoning door dementerende ouderen wijzigden en de instelling verhuisde. De gemeentelijke gezondheidsdienst droeg het eigendom over aan het havenbedrijf van de gemeente.

Kunstenaars

Een nieuwe periode brak in 1979 aan, toen een groep kunstenaars zichzelf toegang verschafte tot de in onbruik geraakte gebouwen. Sloop dreigde. De kunstenaars, overtuigd van de bijzondere cultuurhistorische waarde, vroegen bij de toenmalige Monumentenraad aandacht voor het behoud van het complex. ‘Een groen gebied, midden tussen de containers in Rotterdam, waarvan de tien gebouwen sinds 1934 onderdak hebben geboden aan de meest uiteenlopende groepen mensen’, schreven zij in 1984. ‘Voor ons ongetwijfeld monument te noemen’. Jarenlang onderhielden zij de gebouwen en creëerden ze hier hun eigen kunstenaarsdorp. Bewoners van het nabijgelegen tuindorp Heijplaat maken bij mooi weer graag gebruik van het zandstrandje aan de Nieuwe Maas.
Helaas is sloop van de contactbarakken niet voorkomen, maar uiteindelijk erkende ook de overheid de bijzondere waarde van dit gebied. De minister van Cultuur wees in 2010 het overgebleven deel van het complex aan als rijksmonument. De inrichting

De paden worden verbreed

De nieuwe aanlegsteiger voor de watertaxi is al gebouwd

is sinds 2018 ook onderdeel van het beschermde stadsgezicht Heijplaat. Dit bestaat verder uit de voormalige scheepswerf van de Rotterdamsche Droogdok Maatschappij en het in haar opdracht gebouwde tuindorp Heijplaat. De drie historische gebieden vormen samen een uniek complex in de haven. De bescherming is bedoeld om nieuwe ontwikkelingen op basis van de historische karakteristieken te laten plaatsvinden, zodat de identiteit wordt voortgezet. Hoe gaan het Havenbedrijf Rotterdam en de gemeente hier in de praktijk mee om?

Nieuwe mogelijkheden

Voor de quarantaine-inrichting was nooit eerder een bestemmingsplan gemaakt, maar dat werd in 2012 voor alle gemeentegrond verplicht. Wonen op het terrein mogelijk maken zou een beperking kunnen gaan betekenen voor de havenactiviteiten. Dit was ongewenst, dus kwam er een bestemmingsplan zonder woonfunctie. Dat betekende het naderende einde van de kunstenaarskolonie, die hier tot dan toe werd gedoogd. Het Havenbedrijf heeft de bewoners tot 2024 de gelegenheid gegeven om andere woonruimte te zoeken. Voor de bebouwing keek het bedrijf naar nieuwe mogelijkheden. Gebouwen hebben immers gebruik nodig voor hun voortbestaan. De vraag was hoe behoud van het erfgoed samen kon gaan met nieuwe functies.
Goede ervaringen met erfgoed als identiteitsdrager van een gebied had het bedrijf al opgedaan bij de ontwikkeling van de voormalige werf van de Rotterdamsche Droogdok Maatschappij, het RDM-terrein. Voor dit onderdeel van het beschermde gezicht was cultuurhistorisch onderzoek uitgevoerd, waarbij de kwaliteiten en mogelijkheden waren onderzocht. Dit leidde tot een succesvolle transformatie van de werf. De Onderzeebootloods daar groeide als expositieruimte zelfs uit tot een publiekslieveling. Zou deze strategie ook tot succes kunnen leiden voor de quarantaine-inrichting? Maar wat moet je nu als haven met zo'n idylle? Beschermd stadsgezicht, tien rijksmonumenten, waaronder het groen. Wat zijn de mogelijkheden? Ook voor het quarantaineterrein zijn in opdracht van het Havenbedrijf een cultuurhistorische verkenning en vervolgens een transformatiekader opgesteld, door het bureau SteenhuisMeurs.

Het fundament

Op basis van inventarisatie en analyse heeft het bureau daarin kernkwaliteiten en ontwikkelingsmogelijkheden geformuleerd, die het fundament vormen voor de toekomst. Uitgaande van het 'laadvermogen' van het rijksmonumentale ensemble is er een landschapsplan ontwikkeld. Zowel de gemeente als het Havenbedrijf betrok de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hier in een vroeg stadium bij. Coöperatieve discussies tussen de betrokken partijen leidden tot een plan dat de kernkwaliteiten beter tot hun recht laat komen en tegelijkertijd nieuw elan geeft aan het gebied. Een van de dilemma's is dat het oorspronkelijke, ook in de beplanting strak geometrische en hiërarchische terrein ondertussen is uitgegroeid tot een weelderig groene, romantische plek. Dat zijn twee heel verschillende landschapstypen, die je hier beide als waardevol kunt kwalificeren.
De kunst is dan om keuzes te maken die de identiteit van de inrichting helder naar voren laten komen en haar gelijktijdig logisch laten functioneren. Daarom zijn bijvoorbeeld de oorspronkelijke strakke lijnen van de beplanting weer opgepakt. Ook de plek van een nieuwe aanlegsteiger voor de watertaxi past daarin. Het concept 'logisch functioneren' biedt bovendien ruimte aan de toegankelijkheid voor hulpdiensten, waar de breedte van de oorspronkelijke paden niet voor voldeed. De fijne samenwerking, een coöperatieve sfeer, vertrouwen en oog voor elkaars belangen, capaciteiten en creativiteit zijn ingrediënten die hier de kwaliteit van het onderzoek en het plan verhoogden.

Toegankelijk en levendig

De ambitie van de eigenaar en de gemeente is om van het quarantaineterrein een toegankelijk en levendig gebied voor de Rotterdammers te maken. Om te zoeken naar nieuwe geschikte functies is er een haalbaarheidsonderzoek uitgevoerd. De Rijksdienst stelde hier een subsidie voor beschikbaar. Het onderzoek bracht bruikbare ideeën naar voren. Vroeger maakten bedrijven in de haven gebruik van hotels in de omgeving. Deze hotels zijn ondertussen allemaal verdwenen, terwijl er wel behoefte aan is. Daar gaat de quarantaine-inrichting in voorzien als hier een hotel, kleinschalige congresruimtes en een eetgelegenheid zijn gerealiseerd. Door de week voor de bedrijven in de haven en in het weekend voor liefhebbers van deze unieke plek.
Het Havenbedrijf Rotterdam is selectief en zoekt naar exploitanten die affiniteit hebben met de kwaliteiten van het gebied. Voor het RDM-terrein voerde het bedrijf een treffende regie. Dit leidde tot een selectie van organisaties die de betekenis van de werf hebben versterkt en weer tot leven hebben gebracht. Met de nieuwe aanlegsteiger voor de watertaxi en het verbreden van de paden is er voor de quarantaine-inrichting al een start gemaakt. Als straks de wereld weer uit haar corona-isolement

Over een tijdje kan er worden gelogeerd, vergaderd en genoten van koffie

kruipt, kan deze idylle op Zuid zich geleidelijk ontvouwen. Dan kunnen de Heijplaters weer naar het strand en meert de watertaxi aan uit Noord. En over een tijdje kan er worden gelogeerd, vergaderd en genoten van koffie. Blijvend afgezonderd zal de quarantaine-inrichting tegelijkertijd aan haar isolement zijn onttrokken. ◙

Jacqueline Rosbergen, senior adviseur erfgoed en ruimte, en Jacqueline von Santen, senior adviseur architectuurhistorie, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, begeleiden deze transformatie, j.rosbergen@cultureelerfgoed.nl & j.von.santen@cultureelerfgoed.nl. Met dank aan SteenhuisMeurs.

Alleen de koning van Denemarken kon vanuit zijn raam de billen van Venus zien, gebeeldhouwd door Hendrick de Keyser

Godenbeelden van Hendrick de Keyser

Billen voor de Deense koning

Tegen 1620 maakte de Amsterdamse beeldhouwer Hendrick de Keyser een serie godenbeelden voor de koning van Denemarken. Ze kwamen in een galerij van zijn kasteel de Frederiksborg te staan en worden nu gereconstrueerd. Inclusief de fraaie billen van Venus, die alleen de koning kon zien. DIRK J. DE VRIES

In Denemarken kwamen kunst en cultuur tot grote bloei in de zeventiende eeuw. Tolgeld voor de doorvaart over de Sont spekte de schatkist van de Deense koningen. Zij schakelden de beste bouwmeesters, beeldhouwers en schilders uit de Lage Landen in om hun paleizen vorm te geven. Tegenwoordig komen Deense en Nederlandse specialisten, van onder meer de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, regelmatig bij elkaar om het gedeelde erfgoed te begrijpen en zo goed mogelijk te restaureren. Onlangs, nog voor de uitbraak van corona, was de plaats van ontmoeting het atelier van de Slots- og Kulturstyrelsen in Kopenhagen. Deze Deense Rijksdienst voor Cultuur en Paleizen herstelt momenteel de beelden van de marmergalerij van de Frederiksborg, een koninklijk kasteel in de plaats Hillerød.
De levensgrote planeetgoden en reliëfs zijn tegen 1620 ontworpen door Hendrick de Keyser. Ze zijn zowel in zijn Amsterdamse atelier als ter plaatse vervaardigd, waartoe De Keysers bekwaamste assistent Gerrit Lambertsen van Cuilenborch in

dienst trad van de Deense koning Christiaan IV. De buitenbeelden van de Frederiksborg ondergingen allerlei herstellingen, vooral na een brand in 1859. Wat resteert is een serie gehavende originelen en kopieën van zink en beton. De originele restanten staan droog en veilig opgesteld in het kasteel en het lapidarium, de voormalige brouwerij van Christiaan in Kopenhagen. De restanten wijzen de weg naar de oorspronkelijke vorm van de beelden, samen met historische afbeeldingen, voorbeeldprenten en De Keysers ontwerpen van ramen en graven.

Miniaturen

Het is de bedoeling om in en op de ondiepe, tegen de gevel gebouwde galerij een complete serie gereconstrueerde beelden te plaatsen. In de aanloop wordt in het atelier de werkwijze van de zeventiende-eeuwse beeldhouwers gevolgd. Om te beginnen met in klei geboetseerde en in gips afgegoten miniaturen op een kwart van de ware grootte. Hoe kleiner de schaal, hoe makkelijker je wijzigingen aan kunt brengen. Dan volgen er modellen op halve grootte en ten slotte levensgroot, om in zandsteen gekapt te worden. Waarschijnlijk niet in Gotland-, maar in Wezer zandsteen, die fijner van structuur is.
De beelden zijn gebaseerd op voorbeeldprenten uit 1526 en ongeveer 1530 van de Italiaan Jacopo Caraglio en de Duitser Jacob Binck. Hoewel ze driedimensionaal getekend zijn, kun je uit de prenten niet de diepte of de achterkant van de figuren afleiden. Volgens restaurator Anders Krüger hebben de beelden in de nissen een grof bewerkte achterkant. Alleen de vrijstaande beelden boven op de galerij zijn rondom afgewerkt. Hiervan konden de bewoners van de Frederiksborg via de vensters dus ook de achterkant zien.

Omslagdoek

Een daarvan is Venus, die een omslagdoek over haar schouders draagt, iets meer gekleed dan de naakte figuren van de voorbeeldprenten. Frontaal bedekt het uiteinde van de draperie haar schoot en knijpt zij met beide handen in haar naakte borsten. In die hoedanigheid wordt zij geïnterpreteerd als de moeder van de natuur en voedster van het heelal. Haar rechterarm is lang geleden afgebroken, maar dankzij de indrukken in haar borst hebben de Deense restauratoren die gereconstrueerd. Aan de achterkant valt de draperie in twee delen uiteen en zijn haar billen alleen voor de koning zichtbaar.
De doek raakt onderaan twee dieren: een steenbok links en een ram rechts. De gekrulde hoorn van het rammetje was weggekapt, maar kon dankzij de plooival worden gereconstrueerd. Mogelijk hield het verwijderen van de hoorn verband met de sterrenbeelden van opeenvolgende minnaressen van de koning. In het lutherse Denemarken was men openlijker en vrijer in het uitbeelden van heidense goden, astrologie en naakt dan in de calvinistische Lage Landen. Thuis kreeg Hendrick de Keyser nauwelijks kans om zijn vaardigheden als beeldhouwer van menselijke gestalten te tonen. Hij werd daarop kritisch door tijdgenoten aangesproken.

In het atelier wordt de werkwijze van de zeventiende-eeuwse beeldhouwers gevolgd

Angstaanjagende monsterkoppen

Als het ging om guirlandes en angstaanjagende monsterkoppen, leeuwen en schedels kon hij daarentegen wel zijn gang gaan. Zijn schaarse uitbeeldingen van personen zijn dik aangekleed. Denk aan het beroemde bronzen beeld van Erasmus in Rotterdam en de ingepakte Vrouwe Justitia, boven in het door hem ontworpen stadhuis van Delft.
Het verging zijn leerling Gerrit Lambertsen niet anders toen hij omstreeks 1627 terugkeerde naar Nederland. Hij begon een werkplaats in Kampen en werd tien jaar later stadssteenhouwer van Zwolle. In Kampen gaf Lambertsen gestalte aan het plein de Nieuwe Markt, de Latijnse school, de Doelen en onderdelen van het stadhuis en de Statenzaal.

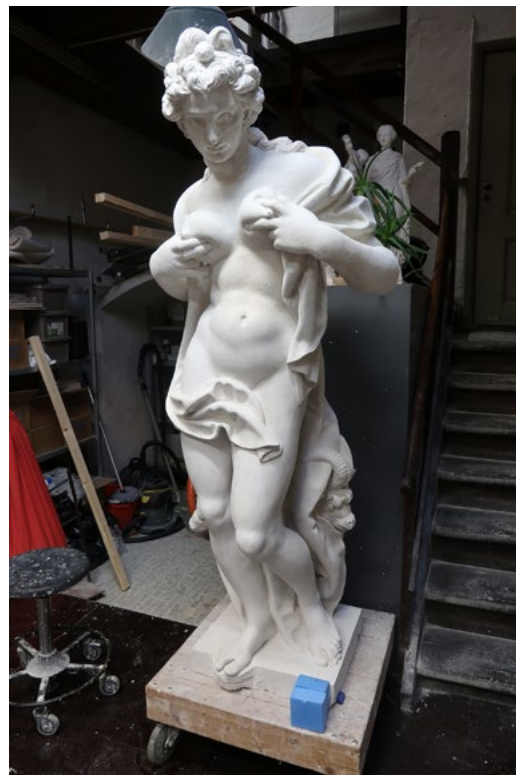

Een gipsen model op ware grootte van Venus, voor de reconstructie in zandsteen

Het is lastig om vat te krijgen op particuliere bouwopdrachten uit die tijd, omdat daarvan zelden gegevens bewaard zijn. Op grond van stijl en ouderdom is het Huis met de Hoofden in Amsterdam eerder al aan Hendrick de Keyser en zijn atelier toegeschreven. Er zijn inderdaad treffende overeenkomsten tussen de hoofden in Amsterdam en die in Hillerød. Samen met de hoofden die pas onlangs in de voorgevel van Broederweg 9 in Kampen zijn opgemerkt, ligt een toeschrijving van het Huis met de Hoofden aan de werkplaats van De Keyser en zijn kompaan Lambertsen voor de hand. Dankzij de discussie met de Denen en nieuw bronnenonderzoek begrijpen we nu beter hoe het bouwen in Denemarken en Nederland destijds in zijn werk ging. ◙

Dirk J. de Vries, specialist bouwhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, biedt expertise bij de reconstructie, d.de.vries@cultureelerfgoed.nl.

De originele Venus staat hier rechts in het lapidarium, zonder rechterarm

Venus komt weer voor een raam boven op de galerij van de Frederiksborg te staan

FOTO'S RCE, DIRK J. DE VRIES

FOTO'S RCE

Twee wandkleden met daarop de Hollandse Tuin hangen al vijftien jaar te hangen in het depot van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Eeuwig zonde, want er kleeft zo'n intrigerend verhaal aan. Wie wil ze lenen? DORIAN MEIJNEN

Waar gaat de Hollandse Tuin naartoe?

Een oude en een jonge boom, met daaromheen een schutting met een toegangshek. Dit is de Hollandse Tuin. Al in de vijftiende eeuw liet de graaf van Holland, Willem VI, dit symbool op een zegel afbeelden. De Hollandse Tuin stond voor het territorium van Holland en voor de rechten van de burgers. Traditioneel werden ook rechts- en dingplaatsen weergegeven met zo'n Hollandse Tuin, met een gerechtseik of -linde. Hier staat de Hollandse Tuin op twee imposante wandkleden van meer dan 3,5 meter hoog. De van wol geknoopte tapijten zijn in 1948 ontworpen door Charles Roelofsz. Op het ene kleed schijnt de zon en is het windstil. Op het andere is de lucht betrokken, waaien de bladeren van de bomen en is de zon verdwenen. Een rood-wit-blauwe wimpel wappert zo heftig in de wind dat hij wel een bliksemschicht lijkt. Tot overmaat van ramp is het toegangshek met geweld geforceerd, zodat ook de planken van de omheining opzij hangen. De vredige en de onheilspellende situatie verbeelden de rechten van de Nederlanders in goede en in slechte tijden, een actueel onderwerp zo vlak na de Tweede Wereldoorlog.

Roelofsz was een veelzijdige kunstenaar. In 1955 werd hij bovendien hoogleraar aan de Rijksacademie van Beeldende Kunsten. Zijn oeuvre is satirisch en surrealistisch. De twee Hollandse Tuin-kleden zijn bij hem besteld door het Rijk en gefabriceerd door textielfabriek Het Paapje. Ze waren onder andere in 1963 te zien op een overzichtstentoonstelling van Roelofsz' werk in het Stedelijk Museum. En van 2002 tot 2005 hingen ze bij de Tweede Kamer. Inmiddels bevinden ze zich alweer vijftien jaar in het depot van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. En dat is zonde. Ze zijn recent gerestaureerd en helemaal klaar om op een nieuwe plaats te hangen. De wandtapijten horen bij elkaar, dus het is het beste als ze met zijn tweeën verhuizen naar de nieuwe locatie. Een hoge natuurlijk, om die 3,5 meter te kunnen hebben, en zonder direct zonlicht, want de kleuren zijn kwetsbaar. Wie weet er een plek? ⊠

Dorian Meijnen, conservator bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, draagt zorg voor de Hollandse Tuin. Interesse? Neem contact op via bruikleenservice@cultureelerfgoed.nl. Aan de bruikleen kunnen kosten verbonden zijn.

Bla Bla Bla naar het EICAS Museum

In het vorige nummer vroeg de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om een plek voor de oncomfortabele vergadertafel Bla Bla Bla. Deze is in 1987 ontworpen door Cubic 3 Design. De tafel meet ruim vijf meter en is voorzien van een tweekleurig blad met golvende rand. Hij gaat naar het nieuwe EICAS Museum in Deventer, voor hedendaagse kunst, dat in 2022 wordt geopend. Bla Bla Bla blijft dus nog even in depot, maar niet getreurd. Met de bijbehorende Jansky-stoelen is hij volgend jaar alvast te zien in het Kunstmuseum in Den Haag, op een retrospectieve tentoonstelling over Cubic 3 Design.

FOTO JAN TAAT

Opgeschrikt vliegen de eenden de vangpijp weer uit, van de eendenkooi Batenburg uit ongeveer 1650, in Gelderland

De historische jacht op eendenbout

Kooien op de kaart

Er zijn er niet veel meer in ons land, eendenkooien. Maar in de afgelopen eeuwen waren er heel wat van die waterplassen. Met ingenieuze constructies om eenden in te vangen. Die eindigden als eendenbout op tafel. De overgebleven historische kooien staan nu op de kaart. JAN TAAT & OTTO BRINKKEMPER

In de dertiende en veertiende eeuw bestond de delta van de Nederlanden voor een groot deel uit uitgestrekte, moerassige streken. Deze waren dun bevolkt, moeilijk bereikbaar en niet geschikt voor de landbouw. Het was een ideaal leefgebied voor eenden. Zij vormden voor de mensen eiwitrijk, ruim voorradig voedsel. Maar een adequate manier om ze te vangen kenden de bewoners nog niet. De eendenjacht vond voornamelijk in het late voorjaar plaats. Dan wisselen eenden van veren. Ze kunnen op dat moment niet vliegen en daardoor is het eenvoudig om ze te vangen. Het was een kwestie van opjagen en insluiten. Vaak deden de jagers dit met zogeheten rivierpijpen. Dat waren overdekte slootjes aan riviertjes en kreken, waar zij de dieren in dreven. Vooral in de Biesbosch waren er veel.

De vangperiode duurde echter maar vier tot vijf weken en de mensen hadden het hele jaar behoefte aan eendenbout. Zij gingen op zoek naar een verbeterde versie van de rivierpijp. Dat werd de eendenkooi. De oudste vermelding daarvan staat in het leenboek van Gelre. In 1453 is daar een eendenkooi bij het dorp Acquoy in genoteerd. Dit voorjaar zette de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed tweehonderd historische eendenkooien op de digitale kaart *Groen erfgoed* op www.cultureelerfgoed.nl. In slechts een zestigtal kooien worden nog eenden gevangen. Zes exemplaren van dit internationaal zeldzame landschapselement zijn als rijksmonument beschermd, naast een handjevol kooikershuisjes.

Netten of wilgentenen

In een eendenkooi ligt de vangpijp niet aan een riviertje, maar aan een plas water. De meeste zijn gegraven, maar ook verveningsplassen en kolken veroorzaakt door dijkdoorbraken werden gebruikt. De kooien hebben vaak meer dan vier vangpijpen, soms wel tien. Dat zijn doodlopende sloten, overdekt met netten of wilgentenen, met aan het einde een vangkorf of fuik. De kooiker laat tamme eenden op de plas zwemmen en lokt daar wilde exemplaren mee de pijp en de korf in, soms geholpen door een kooihond. Hierbij is absolute rust nodig. Daarom schermt de kooiker de kooiplas en de vangpijpen af met riet en hout, en met bomen en struiken, het kooibos. De eerste kooien zijn aangelegd door edellieden. Die bezaten de jachtrechten en hadden voldoende kapitaal en land voor de dure vanginstallaties. Ook kloosterorden hadden vaak eendenkooien.

De vraag naar eendenbout was in de zeventiende en achttiende eeuw groot. Maar na de laatste pestepidemieën begon de bevolking te groeien en ontstond er meer behoefte aan landbouwgrond. Met name in Holland werden daarvoor meren drooggelegd. De eenden verdwenen daar, en daarmee ook de meeste eendenkooien. Dit zette zich voort tot 1950. In de overgebleven kooien zijn de vangsten momenteel minimaal. En de vogels worden overwegend gevangen om ze te ringen voor wetenschappelijk onderzoek. De kooien zijn dan ook niet meer rendabel. De meeste zijn eigendom van natuurorganisaties zoals Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten. Een beperkt aantal is nog in handen van particulieren, die ze vanuit liefhebberij of familietraditie in stand houden. Op de digitale kaart staat bij elke eendenkooi nadere informatie vermeld. ■

Jan Taat, zelfstandig onderzoeker van eendenkooien, en Otto Brinkkemper, projectleider Landschapsatlas bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, hebben de eendenkooien op de kaart gezet, info@eendenkooien.nl & o.brinkkemper@cultureelerfgoed.nl. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor de kaart Groen erfgoed.

Het Oranjehotel en de Waalsdorpervlakte

Monumenten van verzet

Op de Waalsdorpervlakte is in 1959 een imposante bronzen klok neergezet, die tijdens de Dodenherdenking wordt geluid

Duizenden verzetsstrijders zaten tijdens de Tweede Wereldoorlog in Scheveningen gevangen in het 'Oranjehotel'. Veel van hen zijn in de duinen geëxecuteerd, op de Waalsdorpervlakte. Met recht kun je dit emotioneel geladen plaatsen van herinnering noemen. Ze worden nu als rijksmonument beschermd. BEN DE VRIES

'Oranjehotel', dat klinkt onschuldig, maar het is de bijnaam van de politiegevangenis in Scheveningen. Hier hebben gedurende de Tweede Wereldoorlog naar schatting 25.000 Nederlanders opgesloten gezeten. Zij waren gearresteerd omdat ze het naziregime afwezen, oppositie voerden of verzetsdaden pleegden. Als eerbetoon aan hun moedige handelen en hun Oranjegezindheid kreeg de gevangenis meteen al de geuzennaam Oranjehotel. Uiteindelijk werden sommigen vrijgelaten, anderen werden op transport gezet en kwamen elders om. Ruim tweehonderd van de gevangenen zijn op de nabijgelegen Waalsdorpervlakte gefusilleerd. Deze twee beklemmende locaties zijn niet meer weg te denken uit ons collectieve geheugen.

Over een jaar zullen het rijksmonumenten zijn. De Rijksdienst

FOTO EREPELOTON, MARLEEN FOUCHIER-VAN BLANKEN

FOTO ORANJEHOTEL, JAN-LOUIS VAN DEN OEVER

Het Oranjehotel was de belangrijkste Duitse gevangenis op Nederlands grondgebied

Het zijn plekken van onrecht, die 75 jaar na de oorlog niets aan kracht hebben ingeboet

FOTO ORANJEHOTEL, JAN-LOUIS VAN DEN OEVER

In het Oranjehotel bezoekt koning Willem-Alexander met de directeur cel 601

voor het Cultureel Erfgoed heeft de beschermingsprocedure nu in gang gezet. Er bestaan in ons land maar weinig plaatsen die zulke sterke herinneringen aan het verzet oproepen. De minister van Cultuur, Ingrid van Engelshoven, wil deze herinneringen graag bij de komende generaties levend houden. Daarom worden het Oranjehotel en de Waalsdorpervlakte van rijkswege beschermd. Het zijn plekken van onrecht, die 75 jaar na de oorlog niets aan kracht hebben ingeboet.

500 eenpersoonscellen

Het Oranjehotel was de belangrijkste Duitse gevangenis op Nederlands grondgebied. Het gebouw is onderdeel van een complex voor 'krankzinnige misdadigers', dat al uit de jaren tachtig van de negentiende eeuw stamt. Het poortgebouw van het complex is een rijksmonument. Speciaal voor de internering van smokkelaars is er direct na de Eerste Wereldoorlog een cellenblok bijgebouwd. Het blok meet 65 bij 100 meter en heeft vijfhonderd eenpersoonscellen, verdeeld over zeven gangen. De cellen zijn klein en waren sober ingericht, met een houten brits, een opklaptafeltje, een plank en één of twee krukjes. Verder lag er een stoffer en blik, en stonden er een emmertje, een stenen kruik, een zinken wasteil en een zogeheten kiebelton, die de gevangene zelf moest legen.
Tijdens de Duitse bezetting werden er in het gevangeniscomplex drie diensten gehuisvest: een Kriegswehrmachtsgefängnis, een Straf- und Untersuchungsgefängnis en een daaraan verbonden Polizeigefängnis. De Polizeigefängnis verhuisde later naar het nieuwste cellenblok. Dit deel kreeg in de volksmond de naam Oranjehotel. Hier werkten Nederlandse en Duitse spionagemedewerkers van de Sicherheitsdienst en brute verhoorders en bewakers, waaronder Joseph Kotalla. Deze latere kampbeul in Amersfoort zat na de oorlog een levenslange gevangenisstraf uit als een van de 'Drie van Breda'. Aan het hoofd van de politiediensten stond de Oostenrijker Hanns Albin Rauter, de hoogste SS'er in Nederland. Na de oorlog is het Scheveningse complex in gebruik gebleven als gevangenis. Vandaag de dag staat het bekend onder de naam Penitentiaire Inrichting Haaglanden.

Herinneringscentrum

Nadat er in 2009 sluiting en zelfs sloop dreigde, is het Oranjehotel-deel na een reddingsactie gerestaureerd en heringericht als museum. Koning Willem-Alexander opende er vorig jaar een nieuw herinneringscentrum. In de tentoonstellingsruimte bevindt zich een gegevensbank. Daarin staan de mannen en vrouwen vermeld die hier voor verhoor of berechting vastzaten nadat ze weerstand hadden geboden tegen het naziregime. Zij hebben op deze manier weer een gezicht, zijn geen nummer meer en hun verhalen »

FOTO ORANJEHOTEL, JAN-LOUIS VAN DEN OEVER

In 1949 is er naast het poortje van het Oranjehotel een bronzen plaquette bevestigd

» krijgen context. Behalve de vele politieke gevangenen zaten er hier economische delinquenten, zoals werkweigeraars, dieven, illegale slachters en zwarthandelaars. De derde groep betreft vervolgden: homoseksuelen, vrijmetselaars, Jehova's getuigen, Roma, Sinti en 2.200 Joden, waarvan vijfhonderd kinderen.
Onder de 'Oranjegasten' waren veel prominenten. Zoals de Joods-Curaçaose verzetsheld George Maduro, die postuum werd geëerd met een Militaire Willemsorde. En de Leidse hoogleraar Rudolph Cleveringa, die in november 1940 een protestrede uitsprak tegen het ontslag van zijn Joodse collega's. En Corrie ten Boom, die in de loop van de oorlog honderden onderduikers in haar huis in Haarlem verstopte, maar door een landgenoot werd verraden. Ook Pim Boellaard, de commandant van de Utrechtse Ordedienst van het verzet, belandde in een cel na verraad. Daarnaast schrijvers als Simon Vestdijk en Anton de Kom. De namenlijst is eindeloos.

Het vuurpeloton

Verzetsmensen die de doodstraf kregen, zaten in afwachting van hun terechtstelling in de dodencellen, met de nummers 600 tot en met 608. Daarna werden ze via een poortje in de gevangenismuur weggevoerd. Er was dan geen weg meer terug. Per vrachtauto gingen ze naar de Waalsdorpervlakte, een voormalig militair oefenterrein en landgoed in de duinen bij Wassenaar. Daar wachtte het vuurpeloton op hen. Het ging om mensen die een distributiekantoor hadden overvallen, lid waren van de verboden Communistische Partij van Nederland of verbonden waren aan illegale kranten als *Trouw*, *Het Parool* of *Vrij Nederland*. De eerste executie op de Waalsdorpervlakte vond plaats in maart 1941. Het betrof de Duits-Joodse verzetsman Ernst Cahn. Zijn ijssalon Koco in Amsterdam was een verzamelplek voor Joodse knokploegen. Nadat die slaags waren geraakt met Duitse ordetroepen leidde Cahns arrestatie tot de Februaristaking, een openlijk protest tegen de Jodenvervolging.
Ook leden van de verzetsgroep de Geuzen, onder leiding van gobelinrestaurator Bernard IJzerdraat, werden hier ter dood gebracht. Hun noodlot is vereeuwigd door Jan Campert, zelf een verzetsman, in zijn gedicht *Het lied der achttien dooden*. In totaal zijn er meer dan 250 mannen gefusilleerd op deze dodenvlakte. Enkele tientallen van hen kwamen van een andere locatie dan het Oranjehotel. Direct na de oorlog werden er Duitse medewerkers van de Sicherheitsdienst, Nederlandse collaborateurs en NSB'ers in het Oranjehotel vastgezet en veroordeeld. Tegen een zevental is de doodstraf uitgevoerd op diezelfde Waalsdorpervlakte. Onder hen waren politiechef Rauter, en Anton Mussert en Max Blokzijl, kopstukken van de Nationaal-Socialistische Beweging.

Kreten van hoop

Hoe is er direct na de oorlog omgegaan met deze twee gevoelige plaatsen? In oktober 1946 vond in het Oranjehotel de eerste herdenkingsbijeenkomst plaats. Daarbij is dodencel 601 als gedenkplaats ingewijd. Deze cel is in originele staat en met inventaris bewaard, inclusief de kreten en teksten van hoop en veerkracht, en van angst, die de gevangenen in de muren hebben gekrast. Bijvoorbeeld 'Aug. 1943. Houdt moed. De redding is nabij' en 'Mijn schat is Marietje B., die ik eeuwig trouw blijf. Wim'. Vervolgens is in 1949 het poortje als herdenkingsplek ingehuldigd. Er is een bronzen plaquette naast bevestigd. Een jaar later onthulde koningin Juliana een menshoog muurreliëf van kalksteen, gemaakt door beeldhouwer Albert Termote.
Op de Waalsdorpervlakte waren de houten executiepalen bewaard gebleven. Hieraan bond de Ordnungspolizei de terdoodveroordeelden vast als ze niet meer konden staan. De palen zijn na de oorlog eerst omgevormd tot kruizen en die zijn in 1980 vervangen door vier bronzen exemplaren. Ze maken deel uit van het Verzetsmonument Waalsdorp, dat in 1946 door oud-verzetsleden in de duinen is gecreëerd. Achter de kruizen staat een vlaggenmast en ervoor bracht steenhouwer Wim Oosenbrug in 1949 een laag natuurstenen muurtje aan. Vlak achter het duin staan nog twee kruizen, die andere executieplekken markeren, het Fusillade-Kruis en het Represaille-Kruis. Het laatste staat daar ter nagedachtenis aan 38 mannen die als vergelding voor een toevallige aanslag op Rauter vlak voor het einde van de oorlog zijn vermoord.

Aan de houten executiepalen bond de Ordnungspolizei de terdoodveroordeelden vast

Dodenherdenking

Op een ander duin is in 1959 een imposante bronzen klok neergezet, een gift van de Haagse bevolking. Deze Bourdon vormt een belangrijk onderdeel van de Nationale Dodenherdenking, jaarlijks op 4 mei, als er tenminste geen coronavirus rondwaart. De klok geeft de vlakte als het ware een stem. Zes erewachters in blauwe overalls, het verzetsuniform van de Binnenlandse Strijdkrachten, luiden hem. Tijdens twee minuten stilte herdenkt Nederland de oorlogsslachtoffers. Dan klinken het taptoesignaal van de infanterie en het Wilhelmus, en leggen de deelnemers aan de stille tocht bloemen en kransen bij het Verzetsmonument.
Het is bijzonder dat dit als zodanig ingerichte deel van de Waalsdorpervlakte als rijksmonument beschermd wordt. De voormalige fusilladeplaats is een moeilijk te benoemen locatie. Je zou het een 'schuldig' landschap kunnen noemen, zoals kunstenaar Armando dat bedoelde. De gedenkwaardigheid van de glooiende duinzone overstijgt in al zijn openheid en stilte met gemak die van de kruizen, de mast, het muurtje en de klok. Nooit meer oorlog. Van die gedachte raak je hier vanzelf doordrongen. ■

Ben de Vries, projectleider verkenning militair erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, is betrokken bij de aanwijzing van beide locaties als rijksmonument, b.de.vries@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.oranjehotel.org en erepeloton.nl.

FOTO EREPELOTON, MARLEEN FOUCHIER-VAN BLANKEN

De Waalsdorpervlakte met het muurtje, de kruizen en de vlaggenmast

Drie medewerkers bouwkunde

Op de steiger met de huiseigenaar

Gefotografeerd voor de anderhalve-meter-maatregel: Teun Schel, Jeannisse Thielman en Mart Krüsemann voor een huis uit 1650 in Amersfoort, dat nog maar net is gerestaureerd

FOTO RCE, CHRIS BOOMS

Sinds dit jaar verleent de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed subsidie aan particuliere eigenaren van huizen. Om precies te zijn gaat het om rijksmonumenten met een woonfunctie. Drie medewerkers bouwkunde staan de huiseigenaren daarin bij. Zij leggen uit hoe ze dat aanpakken. DIRK SNOODIJK

Wat doet een medewerker bouwkunde?
Teun Schel: 'Wij ondersteunen de adviseurs bouwkunde van de Rijksdienst. En wij zijn er voor de subsidie die particuliere eigenaren van rijksmonumenten met een woonfunctie bij ons aan kunnen vragen.'
Jeannisse Thielman: 'Daarbij ligt de nadruk op de bouwkundige toets. Wij toetsen welke delen van het onderhoud of de restauratie daarvoor in aanmerking komen. Dat gaat alleen om de werkzaamheden die bedoeld zijn om de monumentale elementen van het huis te behouden. Subsidie voor particuliere eigenaren van een zogenoemd "woonhuis" is nieuw voor de Rijksdienst. Tot en met vorig jaar konden eigenaren kosten voor restauratie en onderhoud in mindering brengen bij hun belastingaangifte.'
Mart Krüsemann: 'De huiseigenaren krijgen 38 procent van de subsidiabele kosten vergoed. In maart en april konden zij dit aanvragen over het onderhoud en de restauratie die vorig jaar zijn uitgevoerd. Eind juli horen zij van ons hoe hoog die subsidie zal zijn. Maar wij kunnen ook een pretoets voor de eigenaren verzorgen, zodat zij inzicht krijgen in de vergoeding van de kosten die ze dit jaar zullen maken. Als die tenminste de 70.000 euro te boven gaan. Daar hebben wij dan offertes van de bouwbedrijven en schilders voor nodig, en een inspectierapport.'
Jeannisse Thielman: 'Dat is dan een indicatie van de toekomstige subsidie, want de uitvoering kan natuurlijk anders uitpakken.'

Om welke huizen gaat het precies?
Teun Schel: 'In Nederland staan bijna 62.000 rijksmonumenten. Daarvan wordt meer dan de helft als woning gebruikt.'
Mart Krüsemann: 'Ze hoeven niet oorspronkelijk als huis gebouwd te zijn. Het kan ook een oude school of kerk zijn die tot appartementencomplex is omgebouwd.'
Jeannisse Thielman: 'Ook gaat het om boerderijen, landhuizen en molens. Als het pand maar een woonfunctie heeft.'

Bezoeken jullie de huizen ook?
Mart Krüsemann: 'Ja, want soms zien wij in het verzoek om een pretoets iets waarom het handig is als we even langsgaan.'
Jeannisse Thielman: 'Via alleen de meegestuurde papieren krijgen we dan geen compleet beeld.'
Mart Krüsemann: 'Veel eigenaren vinden het fijn om iemand in levenden lijve te spreken. Wij merken dat zij erbij gebaat zijn. En dat het ook ons helpt.'
Teun Schel: 'We reizen daarvoor door heel Nederland.'
Mart Krüsemann: 'Ook op voorlichtingsavonden bij de Rijksdienst hebben wij vragen van huiseigenaren over bouwkundige zaken beantwoord. Dat waardeerden zij zeer.'

Wat maakt dit werk mooi?
Jeannisse Thielman: 'De diversiteit. Ik vind het interessant om me te verdiepen in al die verschillende gebouwen. Er komt zo veel voorbij.'
Teun Schel: 'De ene dag sta ik op een steiger met de eigenaar van het huis in gesprek, de dag daarop duik ik in een dossier. Het is zeer afwisselend.'
Mart Krüsemann: 'Ik heb veel affiniteit met monumenten. Die passie vanuit de geschiedenis drijft mij enorm.' ◙

Nadere informatie: t.schel@cultureelerfgoed.nl, j.thielman@cultureelerfgoed.nl & m.krusemann@cultureelerfgoed.nl.

Herstel in de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen

NA REGEN KOMT REPARATIE

Ook in de Romeinse tijd en in de vroege middeleeuwen zorgde overvloedige regen regelmatig voor overstromende rivieren. Het water maakte veel kapot, zoals beschoeiingen en waterputten. Onze voorouders konden na zo'n overstroming dus met repareren beginnen. Archeologische vondsten bewijzen dat. ESTHER JANSMA

Binnen Europa is Nederland uniek vanwege de archeologische rijkdom van de ondergrond. Door de hoge grondwaterstand in het midden en het westen zijn organische materialen hier vaak uitstekend bewaard gebleven. Van skeletresten tot leren schoenen, van houten schrijfplankjes tot houten waterputten, en van houten rivierbeschoeiingen tot houten scheepswrakken. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zet al vele jaren in op het onderzoek van dit hout. Een belangrijke techniek daarbij is de dendrochronologie, ofwel boomtijdkunde. Onderzoekers bestuderen daarmee de jaarringpatronen. Een vergelijking met boomgroeikalenders levert exacte dateringen op, waarbij van elke ring bekend wordt in welk jaar hij is gevormd. De kalenders bevatten patronen van bomen die hier sinds de laatste ijstijd zijn gegroeid. Daardoor is het mogelijk om grootschalige verbanden te leggen.
Recent gebruikte de Rijksdienst deze methode om onze vroegere waterhuishouding te reconstrueren. Daaruit wordt duidelijk dat Romeinse en vroeg-

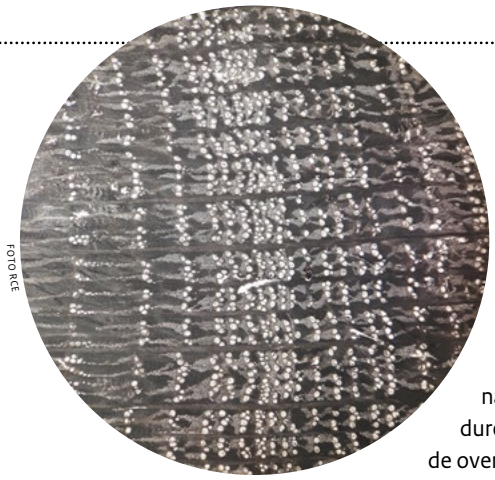

FOTO RCE

In de jaren na een overstroming zijn de ringen van een boom behoorlijk smal

FOTO UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

Bij Leiderdorp spoelde de overstromende Rijn in de vroege middeleeuwen de beschoeiing omver

middeleeuwse resten het verhaal vertellen van overstromingen en kapotgeslagen beschoeiingen en putten. Onze voorouders repareerden wat af. Het onderzoek richt zich op de tijd voor de grootschalige bedijking tussen 1000 en 1200. Het is al langer bekend dat sommige eiken, essen en iepen uit deze periode opvallend smalle jaarringen bevatten. Hier is in samenwerking tussen Nederlandse en Duitse onderzoekers al een verklaring voor gevonden: een teveel aan water. De bomen stonden te nat. Want een laag water zorgt voor zuurstofgebrek bij de wortels. Hierdoor ontstaan voor bomen giftige gassen, zoals koolstofdioxide, methaan, waterstof en stikstofgas. Het zuurstofgebrek is nog ernstiger als het water een laagje sediment afzet.

Wegrotten

Daarnaast tast het water de structuur van de bodem aan. Ook maken zuurstofminnende bacteriën snel plaats voor bacteriën die de voorkeur geven aan weinig zuurstof, wat tot chemische veranderingen van de ondergrond leidt. Zulke omstandigheden zorgen ervoor dat de boomwortels wegrotten. Daarom kan het na een overstroming jaren duren voordat de wortels van de overlevende bomen zich hebben hersteld en hun jaarlijkse groei weer terug is op het oude niveau. Hoewel de algemene oorzaak van die vertraagde groei dus bekend is, bleef het onduidelijk welke processen tot dat teveel aan water leidden. Op welke schaal vond de wateroverlast plaats? Waren het stormvloeden en inbraken van de zee, of kwam het misschien door overstromende rivieren?

De Rijksdienst vergeleek daarom duizenden jaarringpatronen van bomen die groeiden tussen 100 voor en 1300 na Christus. Dit gebeurde binnen een door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek gefinancierd onderzoek van de Universiteit Utrecht. Uit een selectie van zeshonderd patronen is een groeikalender gemaakt. Deze patronen bevatten allemaal de kenmerkende smalle ringen die duiden op overstromingen. In de periode tussen 1 en 1000 blijken er 164 jaren van wateroverlast te zijn geweest. Daarvan waren 49, 144, 151, 191, 232, 263, 282, 431, 602, 827, 854 en 942 het ergste. Om de onderliggende processen in kaart te brengen maakten de onderzoekers een vergelijking met overstromingen die ooit gedocumenteerd zijn.

Nedersaksen

Daarnaast is de kalender vergeleken met een exemplaar uit Nedersaksen, een Duitse deelstaat vlak over de grens. Dit gebeurde om ook buiten ons land een beeld te krijgen van de schaal van de overlast. Van de 24 gedocumenteerde jaren met overstromende rivieren vinden we 85 procent terug in de groeipatronen van de Nederlandse kalender. Maar geen enkele historisch bekende zeeinbraak komt ermee overeen. Dit betekent dat de wateroverlast in de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen vooral kwam door rivieren. Sterke overeenkomsten van de kalender met die uit Nedersaksen, dat niet met het stroomgebied van de Rijn in verbinding staat, vertellen dat deze overstromingen waarschijnlijk nauwelijks werden veroorzaakt door regen of smeltwater in de bovenloop van de Rijn. Dat betekent dat de voornaamste oorzaak neerslag in onze contreien moet zijn geweest.

In ons veilig bedijkte land van tegenwoordig is het moeilijk voor te stellen hoe gevaarlijk zulke overstromingen waren. Want ze bedreigden niet alleen de bomen, maar ook de bewoners en hun vee. Rivierbeschoeiingen verzwakten. Waterputten werden instabiel. En als waterputten beschadigd zijn of simpelweg onder water komen te staan raakt het drinkwater vervuild met ziekteverwekkende bacteriën, parasieten en virussen. Het is waarschijnlijk dat de bewoners van onze delta daarom zo snel mogelijk in actie kwamen. Om deze verwachting te testen keken de onderzoekers naar de jaren dat er in laag Nederland nieuwe rivierbeschoeiingen en waterputten werden aangelegd. En inderdaad, er blijkt een sterke relatie te zijn tussen overlast van rivieren en de aanleg van nieuwe infrastructuur en herstel.

Kanaal van Corbulo

Zo volgde op de ernstige overstroming van 49 de aanleg van een Romeins kanaal direct achter de duinen tussen de Rijn en de Maas. Het hout van de beschoeiing van dit Kanaal van Corbulo werd gekapt in de lente van 50. In het voorjaar gekapt hout is zwaar, omdat de sapstroom dan na de winterrust weer op gang is gekomen en de bomen al in hun eerste blad staan. Daardoor zijn zulke stammen veel lastiger te vervoeren dan bomen die in de winter zijn omgehakt. Het kappen van honderden bomen in het voorjaar van 50 moet dus betekenen dat de Romeinen haast hadden. Kan dit kanaal soms bedoeld zijn geweest als overloopbassin voor de Rijn, met al zijn kwetsbare forten, wachttorens en wegen pal ernaast?

In nederzettingen langs de Rijn herstelden de bewoners haastig beschoeiingen

En ook in de vroege middeleeuwen werd er extra gebouwd na overstromingen. In twee belangrijke handelsnederzettingen langs de Rijn, Oegstgeest en Leiderdorp, herstelden de bewoners dan haastig beschoeiingen en sloegen zij nieuwe waterputten. Een uitgebreider onderzoek van andere vindplaatsen bevestigt dit beeld. Het is duidelijk dat houten resten een voortdurende strijd tegen het water laten zien. En hetzelfde water dat de bewoners vroeger zo bedreigde, heeft de sporen van die strijd voor ons bewaard. ■

Esther Jansma, specialist dendrochronologie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichte dit onderzoek, e.jansma@cultureelerfgoed.nl.

FOTO RCE

Wellicht groeven de Romeinen het Kanaal van Corbulo als overloopbassin voor de Rijn

Fietsenstalling
Neude
B-2
B-1

WEER NAAR HET POSTKANTOOR

Na bijna negentig dienstjaren sloot het hoofdpostkantoor van Utrecht in 2011 zijn deuren. Architect Joseph Crouwel ontwierp het complex uit 1924 in de expressionistische Amsterdamse School-stijl. De bakstenen voorgevel aan de Neude geeft via een lage entreeruimte toegang tot het imposante hart van het postkantoor. Deze door parabolische bogen gevormde hal is maar liefst achttien meter hoog. Na de coronacrisis heropent het gebouw, getransformeerd tot openbare bibliotheek, met winkels, horeca en een fietsenstalling. Daarvoor waren meer trappen en liften nodig, en daglicht op de zolderverdieping. De architectenbureaus Rijnboutt en Zecc stonden voor de opgave een balans te vinden tussen het gesloten karakter van het postkantoor en de wens meer verbinding te leggen met de straat. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseerde hen daarin. Een grote ingreep betreft de binnenhof aan de Oudegracht, geflankeerd door halfronde traptorens. Hier is een deel toegevoegd, dat geïnspireerd is op de originele vormentaal, met op de bovenste laag een auditorium met uitzicht over de gracht. Hierdoor is de achterkant een tweede voorgevel geworden, die aansluit op de omringende stad. De Utrechtenaren kunnen straks weer als vanouds naar het postkantoor, maar dan anders. ◙

Mark Vrielink, adviseur bouwkunde bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, droeg met kennis en expertise bij aan deze transformatie, m.vrielink@cultureelerfgoed.nl.

FOTO RCE, CHRIS BOOMS

De grafcultuur heeft het momenteel niet gemakkelijk. Er wordt steeds meer gecremeerd en steeds

Canon van het Nederlands funerair erfgoed

De geschiedenis van

In een hunebed of op een urnenveld? In een crypte of op een kerkhof? De manieren waarop onze voorouders hun doden begroeven, veranderden sterk door de eeuwen heen. Een nieuwe canon belicht de historische ontwikkeling van de Nederlandse begraafplaatsen.

RENÉ TEN DAM & LEON BOK

In 2006 publiceerde het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap *De canon van Nederland*. De reeks van vijftig onderwerpen is gemaakt om de geschiedenislessen op school van een gemeenschappelijk fundament te voorzien. De canon telt één 'venster' over begraafplaatsen, te weten de hunebedden. Het is het eerste hoofdstuk, want de fameuze stenen grafkamers zijn al meer dan vijfduizend jaar oud. De teksten van de canon zijn kort, dus het is niet vreemd dat in het venster over Karel de Grote niet staat dat hij in 785 het verbranden van lijken verbood. Deze beslissing zou de cultuur rond de dood volledig veranderen. Vanaf dat moment werden de overledenen steeds meer in en bij kerken begraven. Daardoor liet de invloed van het geloof zich allengs sterker gelden. Begraven werd een verdienmodel. En de beknopte tekst over Willem van Oranje vermeldt vanzelfsprekend niet dat zijn grafmonument in Delft uniek is in Europa. Het praalgraf was namelijk niet alleen bedoeld als eerbetoon aan de vermoorde prins, maar ook om de soevereine macht van de Staten-Generaal te tonen. De symboliek spat ervan af.

Dat er over begraafplaatsen weinig in de canon is te vinden is begrijpelijk, aangezien deze de hele culturele ontwikkeling van ons land laat zien. De grafcultuur is daar maar een klein aspect van. Die heeft het momenteel niet gemakkelijk. Er wordt steeds meer gecremeerd en steeds minder begraven. Eigenaren van begraafplaatsen worstelen met teruglopende inkomsten en zoeken naar nieuwe verdienmodellen. Kerken lopen leeg en krijgen andere functies. Daarmee staan ook historische begraafplaatsen onder druk. Een goede reden om te laten zien hoe bijzonder en waardevol deze zijn. Wanneer er elementen van dit erfgoed verdwijnen, verliest het een stukje van zijn cultuurhistorische waarde. Een beschouwing in de vorm van een aparte canon helpt om deze waarde inzichtelijk te maken. De stichting Dodenakkers.nl ging ermee aan de slag.

FOTO RENÉ TEN DAM

minder begraven

de dood

Veenlijken

Er komen in de canon veenlijken langs, het eerste graf voor een heilige en Joodse begraafplaatsen. Eigenaardig in onze moderne ogen: de middeleeuwse Friezen begroeven hun jonggestorven baby's onder de vloer van hun huis. Ook opvallend is hoe Nederlanders op veel plaatsen overzee een andere vormentaal hanteerden, ingegeven door het vertoon van status en macht. Waar in ons land een overledene een eenvoudige zerk in een kerk kreeg, verrezen daar metershoge bouwwerken, die hun gelijke niet kenden in het moederland. Twee vensters laten de erfenis van de Eerste Wereldoorlog zien. Niet alleen zijn er toen behoorlijk wat aangespoelde drenkelingen begraven, waaronder slachtoffers van zeeslagen, maar er zijn ook veel burgervluchtelingen ter aarde besteld. De auteurs staan bovendien stil bij de invloed op de grafcultuur van relatief nieuwe ontwikkelingen als islamitisch begraven en natuurbegraafplaatsen.

Een nacht ijs

De stichting zet zich in voor het behoud van funerair cultureel erfgoed in Nederland en in historisch daaraan verbonden gebieden. Wat betreft dat laatste is zij betrokken bij adviezen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in onder meer Japan en Suriname. De samenstellers zijn voor de canon niet over een nacht ijs gegaan. Gedurende een jaar maakten zij een overzicht van de geschiedenis van begraafplaatsen in Nederland. Dat deden zij met inbreng van de lezers van de nieuwsbrief en de site van de stichting. En met medewerking van meerdere auteurs, waaronder deskundigen van de Rijksdienst. Elke maand verschenen er twee of drie nieuwe vensters over begraafplaatsen op de website entoen.nu. Zo groeiden 32 korte hoofdstukken uit tot een volwaardige canon. Die is afgelopen januari in boekvorm gepubliceerd, onder de naam *Canon van het Nederlands funerair erfgoed*.

Aan de hand van de canon doorloop je de Nederlandse geschiedenis. Te beginnen in de steentijd. In een rivierduin in de Zuid-Hollandse gemeente Hardinxveld-Giessendam troffen archeologen een paar jaar geleden een graf van een vrouw aan. Zij trok met haar gezin rond om voedsel te verzamelen en op dieren te jagen. De vrouw woonde dan ook maar een paar maanden op het duin. Ze is daar overleden en rond 5500 voor onze jaartelling begraven. Haar graf geldt als het oudste van Nederland. In de Romeinse tijd cremeerden onze voorouders hun doden. Zij blusten de smeulende resten met wijn en begroeven die, in een doek gewikkeld. Ze gaven een munt mee, zodat de overledene Charon kon betalen, de veerman die hem of haar naar het dodenrijk voer. Rijke Romeinse families konden zich grote grafmonumenten veroorloven. Vaak was dat een metershoge heuvel of een ommuurde tuin, met daarin een stenen askist of een urn van glas.

De middeleeuwse Friezen begroeven hun jonggestorven baby's onder de vloer van hun huis

De wet uit 785 van Karel de Grote zou meer dan duizend jaar standhouden. Pas in 1914 werd er hier voor het eerst weer gecremeerd. Het inzichtelijk maken van de wetten en regels door de eeuwen heen laat goed zien wat de verbinding is tussen al die verschillende vensters. De plaats waar de nabestaanden hun doden begroeven, in of buiten de kerk, werd mede bepaald door hun sociale of economische status. In de hoogtijdagen van de klassenmaatschappij in de negentiende eeuw zien we die verschillen terug op begraafplaatsen. De canon van het funeraire erfgoed wakkert aan tot verdere discussie. In het nawoord van het boek wordt gesteld dat een canon nooit af is. Onze blik op het verleden is aan verandering onderhevig en vensters zullen verdwijnen en vensters zullen verschijnen. Met onder meer specialisten van de Rijksdienst zal Dodenakkers.nl deze canon van de dood levend houden. ■

René ten Dam, zelfstandig adviseur funerair erfgoed, en Leon Bok, specialist funerair erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, stelden de canon samen, tendam@dodenakkers.nl & l.bok@cultureelerfgoed.nl. 'Canon van het Nederlands funerair erfgoed'. Leon Bok, Wim Cappers e.a., Dodenakkers.nl, IJsselstein, 92 pag., € 17,50, verkrijgbaar via dodenakkers.nl.

FOTO RENÉ TEN DAM

Sinds Karel de Grote werden de overledenen steeds meer in en bij kerken begraven

FOTO RCE, JOS STÖVER

De fameuze stenen hunebedden zijn al meer dan vijfduizend jaar oud

Kunst in de Nederlandse residentie in Parijs

VERTEL ME MEER!

Wie is er na de coronabeperkingen te gast bij de Nederlandse ambassadeur in Parijs? In de residentie Hôtel d'Avaray. Een nieuwe app geeft nu interessante informatie over de bijzondere schilderijen en meubels die de bezoekers daar aantreffen. ERIC DOMELA NIEUWENHUIS & YURI VAN DER LINDEN

De tienduizend bezoekers die Hôtel d'Avaray normaliter elk jaar ontvangt, komen met een nieuwe app meer te weten over de kunst daar

FOTO BUITENLANDSE ZAKEN

Wie in de hal aankomt, ziet een schilderij uit 1660 door Salomon van Ruysdael

In de Franse film *Intouchables* woont er een aristocraat, gekluisterd aan zijn rolstoel. In werkelijkheid is deze filmlocatie het huis waarin de Nederlandse ambassadeur in Frankrijk mag wonen. Sinds 1920 al, dus dat is precies honderd jaar. Het huis draagt de naam Hôtel d'Avaray en staat aan de Rue de Grenelle, midden in het centrum van Parijs, niet ver van de Seine. Het stadspaleis is in de vroege achttiende eeuw gebouwd voor Claude Théophile de Bésiade, markies van Avaray. Tegenwoordig fungeert het statige gebouw bovenal om mensen met elkaar in contact te brengen. Na de coronacrisis zullen er weer vrijwel dagelijks ontvangsten of studiedagen van de Nederlandse ambassade in plaatsvinden. Deze dragen bij aan de verdieping van de betrekkingen met Frankrijk op het gebied van politiek, handel en cultuur.
Verantwoordelijk voor de inrichting van het pand is het Ministerie van Buitenlandse Zaken. Als beheerder van de kunstcollectie van de Staat geeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hier al sinds de jaren vijftig beeldende en toegepaste kunst voor in bruikleen. Zo is Hôtel d'Avaray voorzien van bijzondere wandkleden, schilderijen en meubels. Voor de tienduizend bezoekers die de residentie in normale tijden jaarlijks begroet, is er nu een app beschikbaar die deze kunst van een toelichting voorziet, in het Nederlands en in het Frans. De Rijksdienst droeg inhoudelijk bij aan de app.

FOTO RCE, YURI VAN DER LINDEN

Hôtel d'Avaray is een statig stadspaleis

Gebeeldhouwde vogeltjes

Wie in de hal aankomt, ziet een schilderij uit 1660 door Salomon van Ruysdael. Het stelt een stad in de winter voor, met schaatsers en arrensleden op het ijs. De stad is Zwolle, met de Sint-Michaëlkerk, die in de zeventiende eeuw zijn toren nog had. Rechts daarvan is, wat klein uitgevallen, de Sassenpoort te zien. Topografische correctheid had voor Van Ruysdael schijnbaar niet de hoogste prioriteit. Aantrekkelijke details zijn de sleden, met gebeeldhouwde vogeltjes als boegbeeld. Achter de hal bevindt zich een ontvangstkamer, de Mosterdkleurige Salon, met zes schilderijen. Dominant is de fraaie *Blik in de verte* van Jozef Israëls uit 1907. Op het duin zit een jonge vissersvrouw, met in haar armen een peuter en met haar blik weemoedig afgewend naar de lege zee. Onduidelijk blijft of zij eenzaam wacht op de thuiskomst van het vissersschip met haar man, of dat het kwaad al is geschied en zij treurt om haar ver op zee verdronken echtgenoot.
Tegenover de Israëls hangt een gezicht op de Herengracht in Amsterdam uit 1868 van Cornelis Springer. Centraal staat het Huis Bartolotti en rechts ligt in de gracht een prachtig zeventiende-eeuws speeljacht. Ook de figuren voor het huis dragen zeventiende-eeuwse kledij, ongetwijfeld om het historische karakter van de voorstelling te benadrukken. Bovendien staat er in de Mosterdkleurige Salon een bijzondere Chinese kom. Deze trekt de aandacht vanwege de voorwerpen die op de binnenkant staan afgebeeld. Zo is op het plat een opengewerkte mand met bloementakken weergegeven en toont de binnenrand enkele vazen met bloemen en een opgerolde bamboemat. Deze kom behoorde ooit toe aan de Haagse jurist en verzamelaar Jean Theodore Royer.

FOTO RCE, YURI VAN DER LINDEN

Een Chinese kom met een mand bloementakken, vazen en een opgerolde bamboemat

Kolossale verzameling

Royer is nooit in China geweest. Door voorwerpen uit het dagelijks leven te verzamelen en de taal te leren probeerde hij zich een beeld te vormen van de cultuur van dit land. Wij kijken twee eeuwen na dato heel wat genuanceerder tegen de misschien wel hier en daar discutabele manier van verwerven aan, maar dankzij een uitstekend netwerk van dienaren van de Vereenigde Oostindische Compagnie lukte het Royer een kolossale verzameling op te bouwen. Die bestond dus uit allerlei alledaagse voorwerpen, zoals schrijfgerei, kleding, lakwerk en meubilair. Daarnaast was Royer in staat om een grote verzameling porselein bij elkaar te brengen. Volgens de inventaris die werd opgemaakt na het overlijden van zijn weduwe in 1814 stond het porselein in een grote kamer op de eerste verdieping van haar huis opgesteld, uitgestald over '12 tafels, 2 hoekkastjes'. De kom zal hier ook bij gestaan hebben. Door de afbeeldingen van alledaagse voorwerpen op de kom zal deze bijzonder zijn gewaardeerd door Royer. Bovendien was het stuk al zo'n honderd jaar oud toen hij hem verwierf, wat hem bij verzamelaars erg gezocht maakte. Eigentijds porselein, ook ruim vertegenwoordigd in Royers collectie, werd minder »

» hoog gewaardeerd. Ook van dit porselein staan enkele exemplaren in de Parijse residentie opgesteld. Royers weduwe schonk de gehele verzameling als legaat aan koning Willem I, die net tot soeverein vorst van het Koninkrijk der Nederlanden was uitgeroepen.

Kabinet van Zeldzaamheden

De schenking ging onderdeel uitmaken van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden, dat in het Haagse Mauritshuis was ondergebracht. In 1883 werd het Kabinet opgeheven en de collectie werd verdeeld over verschillende musea. Een flink deel kwam terecht in het nieuwe Rijksmuseumgebouw in Amsterdam. In 1958 gaf het Rijksmuseum de kom in beheer aan een voorganger van de Rijksdienst, die hem vervolgens onderbracht in de Parijse residentie. Het is overigens bijzonder dat we zo goed geïnformeerd zijn over het wel en wee van dit stuk serviesgoed. Alleen daarom al een zeldzaamheid, deze kom.

In de aangrenzende zaal, de bibliotheek, hangen nog enkele fraaie schilderijen. Daaronder is een kniestuk uit 1636 van Michiel van Mierevelt, dat de ambassadeur François van Aerssen voorstelt, heer van Sommelsdijk. Aanvankelijk werd Van Aerssen zeer gewaardeerd in Frankrijk. In 1605 is hij door de koning in de Franse adelstand verheven. Later, toen hij te openlijk contact zocht met de hugenoten, haalde raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt hem terug naar Nederland. Van Aerssen heeft hem dat nooit vergeven. Enkele meters verder hangt een portret van stadhouder Willem III, geschilderd in het atelier van Willem Wissing. Hoogstwaarschijnlijk is dit portret gemaakt voordat de prins in 1689 koning van Engeland werd. Op zijn latere portretten ontbreken zelden de Britse regalia, zoals de kroon, de scepter en de rijksappel. Dit portret hangt hier zeker op zijn plaats. Prins Willem III was namelijk een van de grote tegenstanders van de Franse koning Lodewijk XIV.

Het ligt voor de hand dat het wandtapijt uit het atelier van Coppens afkomstig is

FOTO RIJKSMUSEUM

In de bibliotheek hangt een portret van de ambassadeur François van Aerssen uit 1636

Een doorkijkje

Een driedelig wandtapijt siert de eetkamer van de residentie. De toeschouwer wordt een blik gegund in een laan, met een doorkijkje naar een langwerpige vijver met twee fonteinen. Onlangs is vastgesteld dat dit wandtapijt overeenkomsten vertoont met een drietal zeer vergelijkbare exemplaren in het Rijksmuseum. Deze zijn voorzien van de naam van François Coppens en het stadsmerk van Delft. Het ligt voor de hand dat het wandtapijt in Parijs eveneens uit het atelier van Coppens afkomstig is, waar het dan omstreeks 1700 zal zijn gemaakt. Onlangs is het tapijt gereinigd, van een achterkantbescherming voorzien en weer op spanning gebracht.

Ook hangen er in de eetkamer twee fraaie schilderijen uit de zeventiende eeuw. Van Melchior d'Hondecoeter een eendenkooi met diverse soorten levende eenden en een vliegende duif. En van Jan Fijt enkele dode vogels, een kruisboog, in een hoek twee marmotten en linksboven een kat. Beide werken passen gezien hun thema uitstekend in de eetkamer. Op de tweede verdieping hangt in de gang nog een vermeldenswaardig schilderij. Het is een groot portret ten voeten uit van de Franse journalist en kunstcriticus Henri Asselin, door Isaac Israëls. Dit portret uit 1919 is gemaakt tijdens Asselins verblijf in Den Haag, waar hij jarenlang persvoorlichter was op de Franse ambassade. Geladen met deze kennis zullen de bezoekers van Hôtel d'Avaray dus over enige tijd kunnen ontdekken dat dit schilderij op bijzondere wijze de diplomatieke band tussen Nederland en Frankrijk verbeeldt. ⊠

FOTO RCE, YURI VAN DER LINDEN

De eetkamer met links een eendenkooi van d'Hondecoeter en een driedelig wandtapijt

Eric Domela Nieuwenhuis, conservator oude kunst, en Yuri van der Linden, conservator oude toegepaste kunst, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verzorgden de informatie voor de app, e.domela@cultureelerfgoed.nl & y.van.der.linden@cultureelerfgoed.nl. Kijk in de App Store onder Avaray.

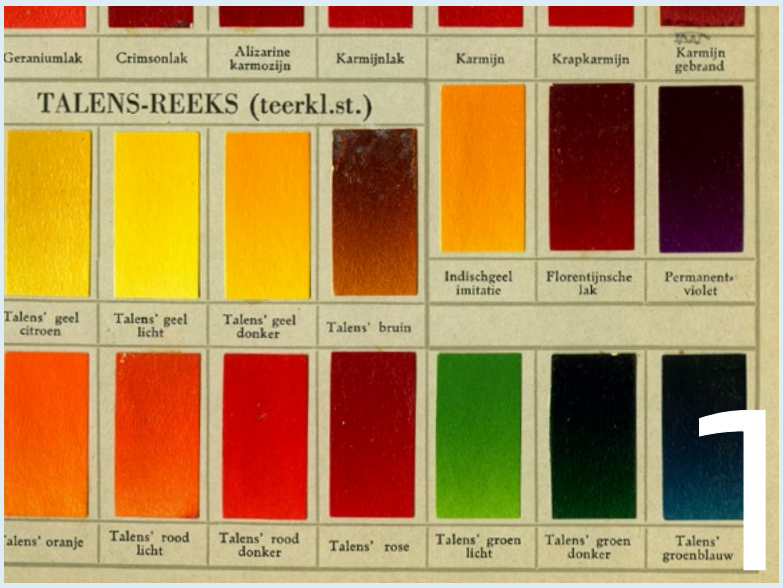

FOTO RCE

Schilderijen gemaakt met verf van het merk Fanal kunnen lastig te behouden zijn

Krachtige kunst gezocht

Wie heeft er bijna honderd jaar oude schilderijen aan de muur hangen waarvan de verf behoorlijk modern aandoet? Het gaat om verf met intense en heldere kleuren, die duidelijk verschillen van de kleuren van oudere schilderijen. In de jaren twintig en dertig kochten kunstenaars voor het eerst op grote schaal verf met synthetisch-organische pigmenten. Onlangs ontdekte de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed dat fabrikant Talens deze verf destijds onder de merknaam Fanal produceerde. Talens prees de verf aan met de kwalificaties krachtig en rijk aan kleur. Helaas staat vooral de eerste lichting Fanal niet alleen bekend om haar prachtige kleuren. Er zijn namelijk vermoedens van een twijfelachtige stabiliteit en lichtechtheid.
Omdat het tot nu toe onbekend was dat kunstschilders met Fanal werkten, geldt dit ook voor het verouderingsgedrag van de schilderijen die zij ermee maakten. De twijfelachtige stabiliteit en lichtechtheid kunnen grote gevolgen hebben voor het behoud van deze kunst. De Rijksdienst wil musea graag helpen om erachter te komen welke schilderijen met synthetisch-organische verf gemaakt zijn, en dan met name Fanal. Nadere informatie: specialist conservering en restauratie Rika Pause, r.pause@cultureelerfgoed.nl. ☒

Bewegende monumenten

De komende jaren verricht de Hanzehogeschool een bijzonder onderzoek. Het draait om systemen die het bewegen van de monumenten in de provincie Groningen en daarbuiten nauwgezet volgen. Vooral in Groningen hebben monumenten veel te verduren. Niet alleen vanwege de gas-aardbevingen, maar ook door bodemdaling met een andere oorzaak, verdroging van de ondergrond, veenoxidatie en uitgesteld onderhoud. Er ontstaat veel schade en mensen lopen bij de gebouwen een extra veiligheidsrisico. Ze moeten daarom worden hersteld of versterkt. De effectiviteit van die ingreep staat of valt bij goed inzicht in het constructieve gedrag van het gebouw.
De bewegingen in de gaten houden is daarom belangrijk. Wordt een scheur veroorzaakt door een beving of door een ongelijkmatige verzakking van de fundering? Voor de benodigde ingreep en het type versterking maakt dat een wereld van verschil. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft subsidie voor het onderzoek toegekend. Het doel is om een norm vast te stellen voor structureel 'monitoren' bij aardbevingen. Nadere informatie: senior specialist conservering en restauratie Michiel van Hunen, m.van.hunen@cultureelerfgoed.nl. ☒

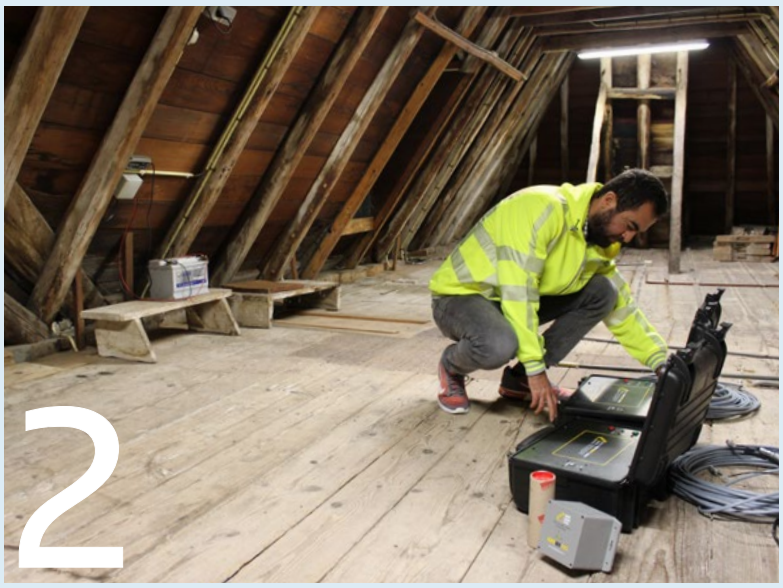

FOTO HANZEHOGESCHOOL, IHSAN BAL

Onderzoeker Onur Arslan installeert sensoren in de oude Fraeylemaborg bij Slochteren

FOTO HES VAN HUIZEN

Copromotor Glenn Wharton reikt Tatja Scholte haar bul uit

Installaties weer opstellen

Op 13 februari promoveerde Tatja Scholte aan de Universiteit van Amsterdam op de conservering van hedendaagse kunstinstallaties. Het gaat om werken waar het publiek in kan stappen, zoals die van de Braziliaan Ernesto Neto. Hij maakt onder meer doolhoven van strakgespannen reuzenylonkousen. Scholte onderzocht installaties die kunstenaars voor een specifieke context hebben gecreëerd. Hun belevingswaarde is hoog, maar ze roepen ook talrijke vragen op wanneer een museum besluit het werk te bewaren. In dit onderzoek stond de vraag centraal hoe de kwaliteit van deze installaties op langere termijn gewaarborgd kan blijven, ook als de context verandert.
Bijvoorbeeld als door een verbouwing de oorspronkelijke tentoonstellingszaal niet meer beschikbaar is. Of als er door aanrakingen van het publiek schade aan het kunstwerk ontstaat, terwijl de kunstenaar juist uitnodigt tot zo'n fysieke interactie. Musea kunnen op basis van dit onderzoek gefundeerde besluiten nemen als zij een dergelijk werk opnieuw opstellen. Een handelseditie van het proefschrift verschijnt later dit jaar. Scholte is nationaal coördinator van de European Research Infrastructure for Heritage Science bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. ☒

Foto's van rond 1930

De geheime kleuren van Jos-Pe

Rond 1930 maakte de beroemde fotograaf Jacob Merkelbach portretten in kleur. Hij gebruikte daarvoor een camera van het merk Jos-Pe. De vraag is nu uit welke kleurstoffen deze foto's bestaan. Want dat geheim is in de oorlog verloren gegaan. Onderzoekers gingen aan de slag. ART PROAÑO GAIBOR

Met een camera van het merk Jos-Pe maakte de Amsterdamse fotograaf Jacob Merkelbach vanaf 1927 portretten in kleur

In 1913 opende Jacob Merkelbach een chic atelier. Dat bevond zich op de bovenste etage van het modehuis Hirsch & Cie aan het Leidseplein in Amsterdam. Hij had daar studio's met dag- en kunstlicht, een wachtsalon en een kleedkamer, magazijnen, werkplaatsen en donkere kamers. Merkelbach werd een van de bekendste fotografen van de stad. In vijftig jaar maakte hij tienduizenden portretten, ook van beroemdheden als actrice Fien de la Mar, dirigent Willem Mengelberg en danseres Mata Hari. Vanaf 1927 experimenteerde Merkelbach met een kleurencamera van het merk Jos-Pe. Zo kon hij kleurenfoto's maken van de mensen die hij portretteerde. En hij fotografeerde er begin jaren dertig een aantal schilderijen mee, die nu in het Rijksmuseum hangen. Momenteel onderzoekt, catalogiseert, conserveert en digitaliseert het Stadsarchief Merkelbachs kleurenfoto's.
Een belangrijke onderzoeksvraag is uit welke kleurstoffen de foto's bestaan. Om die vraag te beantwoorden schakelde het Rijksmuseum de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in. Die ontwikkelde voor dit onderzoek een nieuwe analysemethode. Daarbij maken de specialisten gebruik van een hoge-resolutie-massa-spectrometer. Die is in staat om van een biljoenste deel van een micromonster de kleurstof te identificeren. De onderzoekers bestudeerden onder meer Merkelbachs foto van een schilderij van een vrouw, dat in 1925 gemaakt is door Hendrik Maarten Krabbé, de grootvader van acteur Jeroen Krabbé.

Driekleurenmethode

Voordat de Jos-Pe-camera in 1924 op de markt kwam, werden er al tientallen jaren aanzetten gegeven tot de vervaardiging van kleurenfoto's. Een grote stap zette de Amerikaanse uitvinder Frederic Ives in 1897. De driekleurenmethode van zijn Kromskop-camera werkt met drie glazen platen. Die worden elk door een ander filter belicht, een rood, een groen en een blauw filter. Meng deze drie kleuren en je krijgt alle andere kleuren. Met de camera maakte je drie zwart-witdia's, die door de filters elk een deel van de kleurinformatie van het gefotografeerde onderwerp bevatten. Als je die vervolgens gecombineerd door een speciale Kromskop-kijker met filters bekijkt, zie je een kleurenbeeld.

FOTO EASTMAN MUSEUM

De driekleurencamera van Jos-Pe werkt met spiegeltjes en drie lichtgevoelige platen

FOTO RIJKSMUSEUM

De kleurenfoto die Merkelbach van een schilderij van Hendrik Maarten Krabbé nam

Vanaf 1927 experimenteerde Merkelbach met een kleurencamera

Je kon een Kromskop-dia alleen maar door de kijker zien en dus niet afdrukken. En je moest drie keer exact dezelfde opname maken, telkens met een ander kleurfilter. Dat laatste ongemak losten de beroemde Franse filmpioniers Lumière in 1903 op. Voor een Autochroom van de gebroeders Lumière hoefde de fotograaf slechts één keer op de knop te drukken. Ook dit fototoestel levert een soort dia op. De Autochroom sloeg aan en werd veel verkocht. De kleurweergave was vrij goed voor die tijd, maar het nadeel was dat de dia's er nogal korrelig en donker uit zien. En je kon ze niet afdrukken.

Magenta, geel en cyaan

Dat kan wel met Jos-Pe-foto's. Die zijn ook een stuk helderder, omdat ze niet uit rood, groen en blauw opgebouwd zijn, maar uit de fellere kleuren magenta, geel en cyaan. De Jos-Pe-camera is uitgevonden door de Duitser Hans Piloty. Dit fototoestel heeft een snellere sluitertijd dan dat van de Lumières. Het was destijds een reuzemodern ding, maar in onze hedendaagse ogen moest de fotograaf nog aardig wat werk verzetten voor hij een kleurenfoto in zijn hand kon houden.
Twee spiegeltjes in de camera laten hetzelfde beeld via gekleurde filters op drie lichtgevoelige platen terechtkomen. Met de drie negatieven belicht de fotograaf drie vellen papier waar een laagje gelatine op zit. Hij kleurt het ene papier met cyaan, het andere met geel en het derde met magenta. Daarna haalt hij de uitgeharde laagjes gekleurde gelatine er voorzichtig af en monteert die over elkaar op een vel barietpapier. En tadaa, daar is de kleurenfoto.

Scherpe afdrukken

De Hamburgse firma Jos-Pe, genoemd naar de eigenaar Joseph Peter Welker, nam Piloty's camera in productie. Jos-Pe verkocht niet alleen deze kleurenfototoestellen, maar ook de bijbehorende zaken: de lichtgevoelige glasplaten, het fotopapier en de kleurstoffen. De drie nieuwe kleurstoffen leverden scherpe afdrukken op en waren een bedrijfsgeheim. En toen werd het oorlog. Bij een van de bombardementen op Hamburg in juli 1943 is ook de fabriek van Jos-Pe Farben-Photo getroffen, met archief en al. Het geheim van de kleurstoffen ging daarbij verloren.
De onderzoekers van de Rijksdienst stonden nu voor de uitdaging om dat geheim te ontrafelen. De analyse toont aan dat de magentakleurstof van Merkelbachs foto's karmijn is. Deze kleurstof heeft hier helaas een zeer slechte lichtechtheid, omdat Jos-Pe de karmijn als ammoniakoplossing leverde. De cyaankleurstof is geïdentificeerd als synthetisch gesulfoneerde induline B en de gele is een primuline equivalent. Deze kleurstoffen werden gemaakt door onder meer de firma Meister Lucius & Brüning. Een van hun medewerkers, Léon Didier, patenteerde in 1905 een methode voor kleurenfotografie met juist deze stoffen. Dit betekent dat Jos-Pe een contract met Meister Lucius & Brüning gehad moet hebben. Raadsel opgelost. ⊠

Art Proaño Gaibor, specialist organische kleurstoffen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, leidde dit onderzoek, a.ness.proano.gaibor@cultureelerfgoed.nl. *Het onderzoek is financieel ondersteund door het Gieskes-Strijbis Fonds. Met dank aan Laura Covarsi en Han Neevel.*

Fort Pannerden als elektriciteitscentrale

Stroom uit de stroom

Vlak voor de grens met Duitsland duikt er aan de Waal een stenen heuvel op: Fort Pannerden. Dat is in de negentiende eeuw gebouwd om de oprukkende vijand van de rivier te schieten. Het idee is nu om in de kribben turbines te plaatsen die met de waterkracht stroom opwekken. Het fort als duurzame elektriciteitscentrale dus.

BART VAN DER REE & HANK VAN TILBORG

FOTO'S RCE: PETRA APPELHOF

Tegenwoordig huisvest het fort onder meer een museum

Fort Pannerden is in 1872 gebouwd als voorpost van de Nieuwe Hollandse Waterlinie

Het rommelt in het Nederlandse landschap. Nieuwe bebouwing, maar ook windturbines en zonnepanelen stuiten steeds vaker op breed verzet. Veel mensen willen hun omgeving mooi houden, zeker als er cultureel erfgoed mee gemoeid is. Daarom zijn initiatieven interessant die verkennen hoe je hernieuwbare energie, erfgoed en verfrissende samenwerking succesvol kunt integreren. Zo verkenden Stichting Fort Pannerden en de bedrijven Sustainomy, RO&AD Architecten en H+N+S Landschapsarchitecten hoe dit historische fort van milieuvriendelijke elektriciteit gebruik zou kunnen maken. De verkenning is een praktische uitwerking van de ontwerpstudie Energielinie.

Onder die naam liet de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed onderzoeken hoe je militair erfgoed aan het opwekken van hernieuwbare energie kunt verbinden. Het gaat erom of er een synthese van belangen mogelijk is ten behoeve van een duurzame instandhouding van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Stelling van Amsterdam. Uitgangspunt is dat erfgoed zich niet zal onttrekken aan de transformatie van de omgeving die de

Haast ongemerkt duikt iets verderop het met gras bedekte Fort Pannerden op uit de landtong tussen de Waal links en het Pannerdensch Kanaal

energietransitie met zich meebrengt. Daarom wordt die transformatie onderzocht als een kans om het erfgoed te behouden, te herstellen en te versterken.

Verdedigen met water

Door hernieuwbare stroom op specifieke plaatsen op te wekken zou je het militaire erfgoed beter kunnen ervaren. Denk aan de inundatievelden van de linies, die voor de meeste mensen nauwelijks herkenbaar zijn als erfgoed. De Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Stelling van Amsterdam zijn gebaseerd op het principe van verdedigen met water. Dat was het idee bij de aanleg in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Door een brede strook land onder water te zetten konden we oprukkende vijandelijke legers tot staan brengen. Het water stond dan zo hoog dat het drassige land ongeschikt was voor zwaar materieel en de vlakte was te ondiep om te bevaren. Met name al die sloten en hekken waren riskant, die onder water onzichtbare gevaren vormden. Het natte karakter van de linies kun je nu zichtbaar maken door het grondwaterpeil te verhogen voor de teelt van biomassa.

Bij hoge wegen en dijken die boven de watermassa uit zouden steken zijn forten gebouwd om te voorkomen dat de vijand daarover zou trekken. Door het van oudsher zelfvoorzienende karakter van deze forten te benadrukken met het duurzaam opwekken van de eigen elektriciteit kun je de historische ervaring vergroten. En door op sommige plaatsen, waar het landschap dat kan verdragen, op grotere schaal hernieuwbare stroom op te wekken creëer je een serieus verdienmodel. Daarvan kunnen de opbrengsten ten goede komen aan het behoud en het herstel van het culturele erfgoed. Mits goed georganiseerd ontstaat er dan voor de eigenaren van dat erfgoed de mogelijkheid minder afhankelijk te zijn van onzekere geldstromen.

Er ontstaat dan de mogelijkheid minder afhankelijk te zijn van onzekere geldstromen

Een voorpost

Het onderzoek naar Fort Pannerden is een proef voor deze ontwerpstrategie. Het fort is in 1872 gebouwd, tussen Arnhem en Nijmegen, vlak bij de Duitse grens. Het is een voorpost van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, die een heel eind verderop van Muiden tot aan de Biesbosch loopt. Vanuit Fort Pannerden bewaakte het leger de strategisch belangrijke splitsing tussen het Pannerdensch Kanaal en de Waal. De soldaten moesten voorkomen dat vijandelijke troepen via de rivier het land in trokken. En zij moesten ervoor zorgen dat de vijand het kanaal niet af zou dammen, waardoor de linie grotendeels zonder water zou komen te zitten. Het bouwwerk rijst als een groene heuvel op uit de smalle landtong tussen het kanaal en de rivier. Tegenwoordig huisvest Fort Pannerden een museum, een ‘belevingscentrum’, een *escaperoom* en een vergaderruimte. Tijdens de coronapandemie »

» is het gesloten. Kan dit militaire erfgoed zodanig verbonden worden met de energietransitie dat er kansen ontstaan voor duurzaam behoud? Bij het idee zijn Rijkswaterstaat betrokken, eigenaar Staatsbosbeheer, de provincie Gelderland, de gemeente Lingewaard en natuurlijk de beherende stichting. De beheerders dragen de visie uit dat zij niet alleen zelf elektriciteit nodig hebben, maar die ook aan anderen willen leveren. Deze uitdagende houding bepaalt de agenda. Eerst zijn er energiebesparende maatregelen genomen: de verlichting beter beheren, het tochtverlies beperken. Maar hoe kan de grote klap naar een energieleverend fort gemaakt worden?

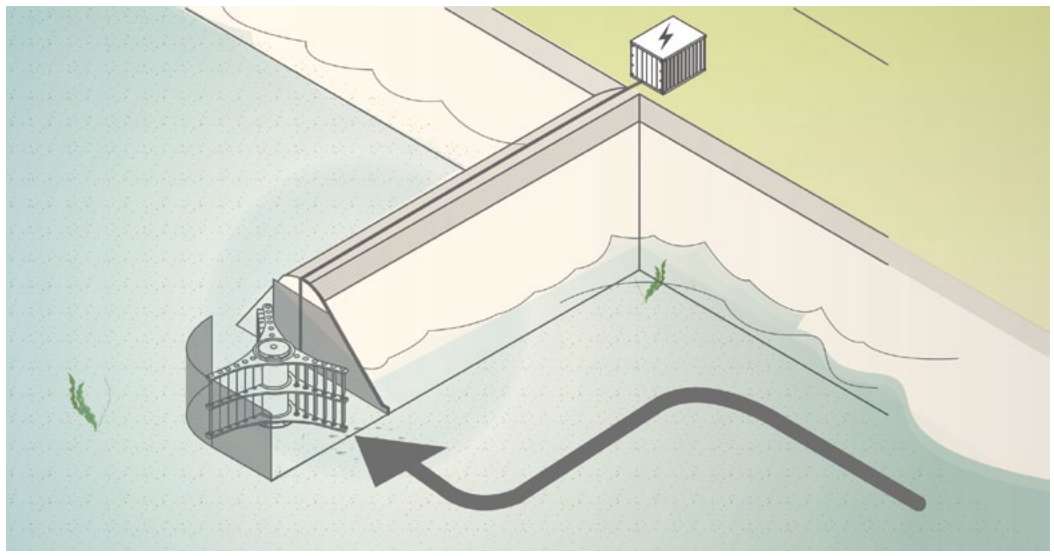

TEKENING DEEPWATER-ENERGY

Waterkrachtturbines in de kop van rivierkribben zouden elektriciteit kunnen leveren

Lastig in te passen

Windturbines passen hier moeilijk in het historische landschap. Hun grootte zou die van Fort Pannerden vele malen overstijgen. Ook zonnepanelen zijn lastig in de omgeving in te passen. Panelen op te herbouwen officierenverblijven en een genieloods vallen af, omdat deze niet meer op de landtong kunnen staan. Deze moet nu regelmatig met hoogwater onder kunnen lopen. Glazen zonnepanelen op het fort zelf en op omliggende kazematten ontvangen sterk uiteenlopende reacties. Sommigen zien er een potentieel beeldbepalend element voor alle forten van de waterlinies in. Anderen vinden het idee buitengewoon storend. Biomassa telen zou kunnen passen in het landschap en aansluiten bij de vroegere houtstook op het fortterrein. Dit strookt echter niet met de natuurdoelen van grondeigenaar Staatsbosbeheer en het voor Rijkswaterstaat vrij te houden stroomgebied van de Waal. Bovendien zouden oogst en vervoer van de te verbranden planten bewerkelijk zijn en zou de inpassing van een biomassaketel met opslag moeilijk zijn.
De laatste optie is elektriciteit opwekken uit de omringende waterkracht. Het is een optie die het fort energieleverend kan maken, en gasloos. Zowel in de Waal als in het Pannerdensch Kanaal stroomt het water snel. Dat is gunstig. Er is echter veel scheepvaart, het waterniveau wisselt sterk en de vissen mogen geen schade oplopen. De afgelopen jaren zijn er diverse apparaten ontwikkeld die in dergelijke situaties geschikt zijn. Vallen die bij Fort Pannerden in te passen? Stroom uit de stroom dus. Het lijkt de meest kansrijke en passende optie. De waterkrachtturbines zouden voor maar weinig verandering van de omgeving zorgen.

Goede partner

Om de stichting niet op te zadelen met de exploitatie van de stroom zochten de onderzoekende bedrijven samenwerking met andere organisaties. Dat leverde een goede partner op in ontwikkelstichting Wiek-II in Nijmegen voor de uitwerking en realisatie. Deze stichting kan dan duurzame elektriciteit gaan leveren aan particulieren en bedrijven in de omgeving. Vorig jaar werd duidelijk dat schoepenraderen in de Waal zelf niet mogelijk zijn vanwege de scheepvaart. Daarom richten de pijlen zich nu op waterkrachtturbines in de kop van enkele rivierkribben. Dat is nog beter ingepast in het landschap. De gemeente en de provincie zijn enthousiast, wat het ook financieel mogelijk maakt. Maar er een vergunning voor krijgen blijkt complex en vereist een lange adem. Voor dit fort en voor ander aan stromend water gelegen erfgoed is waterkracht een serieuze optie. Hun eigenaren kunnen een duurzame exploitatie combineren met nieuwe mogelijkheden voor communicatie over de rol van het water in het verleden en het heden. Fort Pannerden kan hierin een voorbeeldfunctie vervullen.

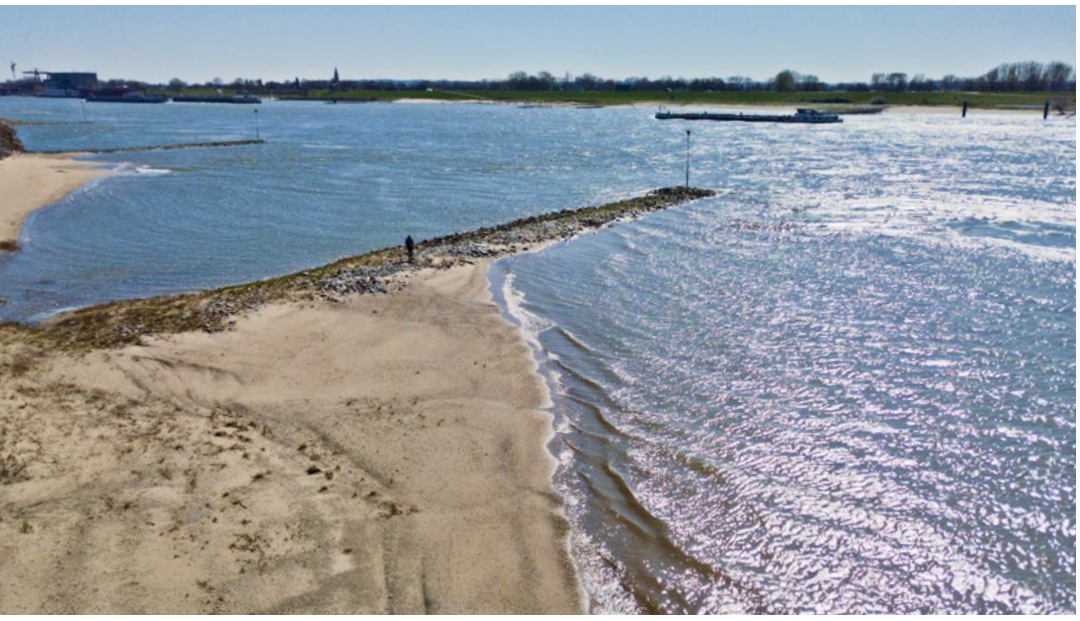

FOTO RCE, PETRA APPELHOF

De stroompijlen richten zich nu op de in de Waal stekende kribben

De waterkrachtturbines zouden voor maar weinig verandering van de omgeving zorgen

De provincie, de gemeente, Rijkswaterstaat en Staatsbosbeheer zien stroom uit waterkracht als een interessante nieuwe optie voor de realisatie van hun ambities op het gebied van duurzaamheid. Er is echter nog weinig ervaring met de moderne toepassing van deze aloude watermolentechniek, wat tot voorzichtigheid leidt. Rijkswaterstaat besluit nog dit jaar hoe de organisatie het beste om kan gaan met de opwekking van elektriciteit in kribkoppen. De plaatsing van de apparatuur bij Fort Pannerden zal hiervan afhangen. Dit soort studies vanuit ontwerp kan in de ruimtelijke ontwikkeling het verschil maken. Verbeelding maakt de dialoog zacht. En er worden nieuwe paden betreden, wat verfrissende ideeën op kan leveren. ■

Bart van der Ree, eigenaar van Sustainomy, en Hank van Tilborg, directeur van H+N+S Landschapsarchitecten, voerden met anderen deze studie uit, bart.vanderree@sustainomy.biz & h.vantilborg@hnsland.nl. Met dank aan Ro Koster en Arjen Meeuwsen. Nadere informatie via de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: adviseur landschap Jeroen Bootsma, j.bootsma@cultureelerfgoed.nl. Zie ook fortpannerden.eu.

HET SNOTNEUSJE HAD IN 1945 ANDERE KLEUREN

FOTO AMSTERDAM MUSEUM

Draaiorgel Het Snotneusje zag er in 1945 behoorlijk anders uit dan de laatste jaren. Dat blijkt uit onderzoek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Het Snotneusje speelde een levensreddende rol op een van de meest dramatische momenten uit de Tweede Wereldoorlog. Of eigenlijk vlak na de Tweede Wereldoorlog. Vanaf de jaren dertig verspreidde dit draaiorgel zijn klanken door de straten van Amsterdam. Op 7 mei 1945 speelde het op de Dam, waar duizenden vrolijke mensen zich hadden verzameld om de Canadese bevrijders te verwelkomen. Plotseling begonnen achtergebleven Duitse soldaten op de feestvierende menigte te schieten. Zo'n 25 mensen konden zich achter het draaiorgel verschuilen, dat daarmee hun leven redde. Het Snotneusje ving de kogels op. Er zit zelfs nog een kogel in het orgelmechaniek. Die afschuwelijke gebeurtenis vond nu precies 75 jaar geleden plaats. De huidige eigenaar, het Amsterdam Museum, bracht het uiterlijk van het draaiorgel de afgelopen maanden terug naar dat van 1945. Hiervoor onderzocht de Rijksdienst de verf. Zelden kom je zulke bontgekleurde monsters tegen. Er zitten op sommige plaatsen meer dan dertig lagen verf op het instrument. Het is elke tien jaar een of twee keer overgeschilderd. In de hier afgebeelde dwarsdoorsnede van de verf op een stuk snijwerk is naast geel, oranje, rood, blauw en *metallic* in het midden een dikke laag te zien. Dit is een grondering, die vermoedelijk is aangebracht om schade te repareren. Die zou Het Snotneusje heel goed op die dramatische dag op de Dam opgelopen kunnen hebben. Onder deze laag zit een restje geel. Dat was waarschijnlijk de kleur van dit snijwerk tijdens de beschieting in 1945. ■

Rutger Morelissen en Sanne Berbers, specialisten conservering en restauratie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichtten dit onderzoek, r.morelissen@cultureelerfgoed.nl & s.berbers@cultureelerfgoed.nl.

FOTO RCE

Cultuurhistorische waarde in de stikstofcrisis

Een nieuwe aanpak

De huidige neerslag van stikstof maakt eerder zo schrale natuurgebieden steeds rijker. Om dat tegen te gaan nemen beheerders allerlei verschralende maatregelen. Helaas kunnen die daar ook de cultuurhistorische waarde aantasten. Een nieuwe aanpak voorkomt dat. JOSÉ SCHREURS & BIBI VAN DE KLUNDERT

Het Hasselsven in Noord-Brabant. Omdat veel natuurgebieden te vruchtbaar geworden zijn door neergeslagen stikstofverbindingen graven beheerders de bovenste laag grond weg

Je zou het in de coronacrisis haast vergeten, maar we zitten ook nog in een stikstofcrisis. Sommige maatregelen daarin hebben grote consequenties voor de sporen van onze cultuurgeschiedenis. Ook in de natuur bevinden zich namelijk volop archeologische en oude landschappelijke en gebouwde elementen. Denk aan grafheuvels, monumentale lanen of een kapelletje. Deze sporen geven informatie over het leven van onze voorouders. Ze maken een streek uniek en zijn van wetenschappelijke, esthetische en economische waarde. Daarom weegt Staatsbosbeheer in samenwerking met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de invloed van het natuurbeheer op de cultuurhistorische waarde mee. Op dit moment gebeurt dat nog op proef in enkele provincies.

Menselijke activiteiten als de bouw, het verkeer en de veeteelt verrijken de ondergrond met stikstofverbindingen, wat invloed heeft op de natuur. Meerdere plantengemeenschappen zijn afhankelijk van een voedselarm milieu, zoals je die in heidegebieden en stuifduinen vindt. In deze natuurgebieden verdwijnen die planten door de stikstoftoename. Dit heeft weer effect op sommige dieren. Om de planten te beschermen en daarmee de biodiversiteit te behouden nemen natuurbeheerders extra maatregelen. Zoals vennen uitdiepen, de bovenste grond afgraven en heide plaggen.

Alternatieve maatregelen

Om hierbij de cultuurhistorische aspecten mee te wegen hebben Staatsbosbeheer en de Rijksdienst een nieuwe werkwijze ontwikkeld. Daarin kan met ecologen en boswachters voor elk natuurgebied het mogelijke effect in kaart gebracht worden. Door deze analyse kan Staatsbosbeheer alternatieve maatregelen treffen, die bijvoorbeeld de grond minder beschadigen, maar hetzelfde verschralingseffect sorteren. Denk aan gras afbranden of schapen laten grazen. Soms is het mogelijk de geplande ingreep elders te doen, op een plaats waar zich naar verwachting minder cultuurhistorisch waardevolle resten in de ondergrond bevinden. Als dit allebei niet uitvoerbaar is, kan er nog gekozen worden voor extra begeleiding tijdens de werkzaamheden.

Om de natuur af te graven, te plaggen, te 'chopperen' of te 'klepelen', zoals de beheerders dat noemen, is er vanuit de *Erfgoedwet* vaak geen vergunning nodig. Net zoals boeren de bovenste dertig tot vijftig centimeter van hun akkers zonder toestemming mogen ploegen is die grondlaag in natuurgebieden vrij. Maar omdat deze vaak honderden of duizenden jaren niet of nauwelijks door mensen omgewoeld is, zijn de cultuurhistorische resten er meestal veel beter bewaard gebleven dan in landbouwgebieden en in de gebouwde omgeving.

Jager-verzamelaars

Veel van de huidige natuurgebieden zijn vroeger op een andere manier door mensen gebruikt. Jager-verzamelaars bivakkeerden duizenden jaren geleden bij vennen. Er zijn mensen in grafheuvels begraven. En in de late prehistorie is er gewoond en zijn er door walletjes omgeven raatakkers aangelegd. Ook kunnen er middeleeuwse nederzettingen gelegen hebben met greppels en wallen, of lanen uit een

FOTO'S RCE

Archeologen onderzoeken het restant van een jachthut aan het Hasselsven

De Borkeld in Overijssel is nu zo vruchtbaar dat het gras kniehoog staat

latere periode. In recentere tijden zijn veel natuurgebieden gebruikt als weide, voor de jacht en de visvangst. In veengebied is er turf gewonnen, en elders ijzer of leem. Zo liggen er in onze natuur talloze sporen van onze voorouders. Sporen die verhalen vertellen die vaak niet opgeschreven zijn, verhalen over gewone mensen.
Door het afgraven komen dieper liggende restanten aan het oppervlak te liggen. Zolang nieuwe planten er geen afdekkende wortels over hebben gevormd zorgen regen en wind voor erosie. Dieren en mensen vertrappen de overblijfselen. De nu nog intacte, vaak duizenden jaren oude sporen verdwijnen zo. Gelukkig zijn sommige vindplaatsen in natuurgebieden als rijksmonument beschermd. Grafheuvels vormen daar de hoofdmoot van, maar zij zijn slechts het topje van de ijsberg. Het merendeel van de archeologische resten steekt niet boven het maaiveld uit.

Oplossingen

Afgelopen jaar beproefden Staatsbosbeheer en de Rijksdienst de nieuwe tactiek in drie provincies. Samen met ecologen en boswachters zochten zij naar oplossingen. Bij het Drentse dorp Veenhuizen is dat nog in volle gang, om enkele lanen te beschermen tegen het natter worden van de omringende natuur. In het Overijsselse gebied de Borkeld wordt de toplaag alleen verwijderd van tamelijk recent gevormde, zogeheten vaaggronden. Daar is de kans op archeologische sporen lager dan in humusrijkere delen van het terrein.
In de Engbertsdijksvenen aan de andere kant van Overijssel wil Staatsbosbeheer kleine zones plaggen.

Door het afgraven komen dieper liggende restanten aan het oppervlak te liggen

Bij eerdere werkzaamheden zijn hier restanten van een kampement van jager-visser-verzamelaars uit de steentijd aangetroffen. De kans is groot dat er sporen van meer van dergelijke kampjes liggen. Daar wordt nu rekening mee gehouden. Het afgraven gebeurt onder archeologische begeleiding. Zodra er vondsten worden gedaan zal Staatsbosbeheer het werk onmiddellijk verschuiven naar andere delen, zodat de vindplaatsen behouden blijven.

Een jachthut

Ook voor het Leenderbos bij Valkenswaard in Noord-Brabant zijn het afgelopen jaar de cultuurhistorische consequenties van geplande maatregelen in kaart gebracht. Hier waren al eerder werkzaamheden voor herstel van natuur uitgevoerd. Zo is eind 2018 de oeverzone van het Hasselsven afgegraven. Daardoor kwam de zandgrond bloot te liggen. Ecologisch vrijwilliger Jacques van Kessel ontdekte hier toen bij toeval sporen van een jachthut. In eerste instantie werd gedacht aan een tobhut voor de valkenjacht, waar Valkenswaard om bekendstaat.
Maar gezien de aard van de sporen en het feit dat de plaggenhut een ingang had aan de kant van het ven is dit minder waarschijnlijk. Vermoedelijk is de hut gebruikt voor de jacht op ander wild dat naar het ven kwam. In overleg tussen Staatsbosbeheer, de regioarcheoloog en de Rijksdienst zijn de sporen gedocumenteerd en weer afgedekt om ze te behouden voor toekomstige generaties. Het is in veel gevallen mogelijk de natuur te verschralen zonder de cultuurhistorische overblijfselen aan te tasten. Met de aanpak van Staatsbosbeheer en de Rijksdienst kunnen alle beheerders dat doen. Ook als de stikstofcrisis voorbij zal zijn. ◙

José Schreurs, adviseur archeologie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, en Bibi van de Klundert, adviseur landschap en cultuurhistorie bij Staatsbosbeheer, ontwikkelden deze nieuwe aanpak, j.schreurs@cultureelerfgoed.nl & b.vandeklundert@staatsbosbeheer.nl.

Een greep uit de belangwekkende uitgaven van de laatste tijd. Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

IN SITU 2100
De betekenis en vormgeving van de bescherming van archeologische vindplaatsen
Jos Bazelmans, Jeroen Bouwmeester e.a., Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 26 pag., gratis te verkrijgen via info@cultureelerfgoed.nl en gratis download via www.cultureelerfgoed.nl

De archeologische monumentenzorg is in de afgelopen 25 jaar sterk veranderd. Ondergrondse resten van onze cultuur gaan meestal niet langer ongezien verloren. Ze worden nu vroegtijdig opgespoord en opgegraven of ter plekke behouden. Maar nog steeds geldt dat het een keurmerk is als een vindplaats als rijksmonument beschermd is. In aanvulling daarop zouden provincies en gemeenten er vaker een als monument aan kunnen wijzen. Nieuwe rijksmonumentale vindplaatsen zouden dan vooral een nationaal of zelfs een internationaal belang kunnen vertegenwoordigen. Om de resten in samenhang met de toenmalige omgeving te kunnen bestuderen zou het goed zijn als de grenzen van het monument ruimer zijn. Er zouden zo'n vijf rijksmonumenten per jaar bij kunnen komen om die later voor onderzoek te benutten. En meer dialoog tussen archeologen en leken zou kunnen leiden tot een andere manier van behoud. Onder meer dit blijkt uit een verkenning die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed onlangs uitvoerde.

OP VERKENNING 2.0
Twee eeuwen militair erfgoed in het vizier
Iris Contant, Jan van Doesburg e.a., Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 72 pag., gratis te verkrijgen via info@cultureelerfgoed.nl en gratis download via www.cultureelerfgoed.nl

Van alle militaire bouwwerken uit de tijd tussen 1815 en 1989 zijn er voldoende als monument beschermd om de geschiedenis tastbaar mee te maken. Dat blijkt uit onderzoek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Vooral met de gebouwen uit de Tweede Wereldoorlog zit dat goed. Maar liefst vijfhonderd rijksmonumenten hebben betrekking op die recente, korte periode. Aandacht verdient wel het interieur van militair erfgoed, dat vaak anders wordt ingericht, alhoewel dat natuurlijk niet vreemd is voor een gebouw in gebruik. Er zouden meer bouwwerken uit de Koude Oorlog als rijksmonument beschermd kunnen worden. En bij de waarde van archeologische sporen uit deze militaire geschiedenis kun je vraagtekens plaatsen. Ze dragen meestal niet veel bij aan het verhaal dat museale voorwerpen en schriftelijke bronnen al vertellen.

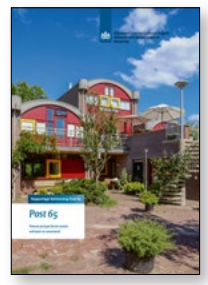

POST 65
Nieuwe perspectieven tussen welvaart en weerstand
Jaap-Evert Abrahamse, Frank Altenburg e.a., Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 32 pag., gratis te verkrijgen via info@cultureelerfgoed.nl en gratis download via www.cultureelerfgoed.nl

Samen met onderwijs- en kennisinstellingen, gemeenten en erfgoedverenigingen heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de basis gelegd om gebouwen uit de periode 1965-1990 als rijksmonument of anderszins te beschermen. Een kwart van de huizen die nu in ons land staan, is in die 25 jaar gebouwd, net als veel kantoren. Ook zijn er in die tijd allerlei recreatie- en vakantieparken aangelegd. Wat er gesloopt wordt uit dit tijdvak geeft de meeste mensen geen gevoel van verlies. En de kunstwerken die toen in de openbare ruimte zijn neergezet zijn veelal abstract. Ze bestaan uit betonblokken, stalen balken, gemetselde niveauverschillen, speelplastieken en bestratingselementen. Beheerders en eigenaren ervan herkennen ze tegenwoordig vaak niet als kunst, waardoor ze de werken regelmatig verwaarlozen en verwijderen.

NEANDERTHALERS IN NOORD-NEDERLAND
Leven aan de rand van de oerwereld
Marcel Niekus en Evert van Ginkel, Het Drentse Landschap, Assen, 256 pag., gebonden, € 24,50, ISBN 978 90 803447 9 2

Ze waren kleiner, robuuster en sterker dan wij. Hadden grotere handen en voeten, en gebogen armen en benen. Hun wenkbrauwbogen staken ver vooruit en hun voorhoofd en kin weken juist terug. En waarschijnlijk waren ze flink behaard. De neanderthalers. Tussen de 250.000 en 40.000 jaar geleden leefde deze mensensoort, in Europa en Azië. In groepjes trokken ze rond over de kale toendra. Nederland lag aan de noordelijke rand van hun leefgebied. In Groningen, Friesland en vooral Drenthe zijn zo'n dertig van hun vuistbijlen gevonden, die ze van vuursteen hadden gemaakt. Daarmee puntten ze een stammetje tot speer, sneden vlees van prooien af en spleten hun beenderen. Neanderthalers konden vuur maken, maar geen kleding naaien. Dat kon de homo sapiens wel, de moderne mens. Die wist daarmee de barre omstandigheden hier beter het hoofd te bieden. De neanderthalers stierven uit. De archeologen Niekus en Van Ginkel beschrijven veel van wat we nu over neanderthalers weten, ruim voorzien van afbeeldingen. Het boek is verschenen met financiële steun van onder meer de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

JAARBOEK VOOR MUNT- EN PENNINGKUNDE 106
Jos Bazelmans, Marcel van der Beek e.a.,
Koninklijk Nederlands Genootschap voor Munt- en Penningkunde, Amsterdam, 208 pag., € 35,-, ISSN 0920 380 X, verkrijgbaar via koninklijkgenootschap.nl

Het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Munt- en Penningkunde is opgericht in 1872 en steunt iedereen die geld bestudeert. Het gaat om betaalmiddelen vanaf de zevende eeuw voor onze jaartelling. In het nieuwste jaarboek schrijft Jos Bazelmans, hoofd van de afdeling Archeologie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, samen met een zelfstandige onderzoeker en een archeologische vrijwilliger, een interessant artikel. Het gaat over de 1.587 centen vooral die op een terrein bij het Brabantse dorp Oostelbeers gevonden zijn. Op deze plek stond in de zomers van 1832, 1833 en 1834 een militair kamp. Het was de tijd van de Belgische Opstand en Nederland hield hier, dicht bij de grens, het leger gemobiliseerd. De centen laten zien dat de soldaten behoefte aan kleingeld hadden. Ze kochten er in het kamp soep, brood en drank mee, tabak, pijpen, pen en papier, brandstof, stro en kaartjes voor theater- en muziekvoorstellingen. Het leger besteedde in die jaren veel in Noord-Brabant. De soldaten hebben aardig wat centen verloren.

TUINGESCHIEDENIS IN NEDERLAND III
Verdwenen tuinen
Anne Mieke Backer, Lenneke Berkhout e.a.,
Cascade, Arnhem, 260 pag., € 20,-,
ISBN 978 90 9032151 6

Twee specialisten en een veldarcheoloog van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed schrijven in deze bundel een artikel over archeologisch onderzoek naar een inmiddels sterk veranderde tuin. In het park van Kasteel Duivenvoorde bij het Zuid-Hollandse dorp Voorschoten vonden zij vlak onder het huidige oppervlak romantisch slingerende paden uit de negentiende eeuw terug, geplaveid met gele baksteentjes. Uit de achttiende eeuw troffen zij de gemetselde randen en houten beschoeiingen van classicistische, strak symmetrische vijvers aan. De vijvers zijn gedempt, maar het grand canal ertussen niet. Dat blijkt opvallend genoeg langzaam verland te zijn. Er zijn resten van onder meer ceders en platanen uit de achttiende eeuw gevonden en lisdodden en waterlelies uit de negentiende eeuw. In oude brieven staan vooral bijzondere bomen en struiken vermeld. Archeobotanisch onderzoek laat zien wat er verder in grote delen van het park groeide. Ook zijn er scherven van versierde potten gevonden. Archeologie kleurt het reeds bekende beeld van een eerdere versie van een tuin dus verder in en maakt deze min of meer tastbaar. Een experiment dat navolging verdient. ◙

Ook iets interessants het licht doen zien? Neem contact op via d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Verschijnt vier maal per jaar.
Jaargang 12, nummer 2, mei 2020

Eindredactie Dirk Snoodijk
(d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl)

Redactieraad Mieke van Bers, Menno van der Heiden, Janneke Hille, Roland Huguenin, Geertje Huisman, Esther Jansma, Ineke Joosten, Gábor Kozijn, Dolf Muller, Daphne Nieuwenhuijse, Ben Kooij, Patricia van Ling, Birgit Reissland, José Schreurs, Marike Snoek, Huub van de Ven en Jeroen Westerman

Teksten Vrijwel alle artikelen zijn geschreven door medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Vormgeving uNiek-Design, Almere

Druk Koninklijke Van der Most, Heerde

Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
ISSN 1878-7827

Gratis abonnement op het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed?
Zie cultureelerfgoed.nl/abonneren. Of mail naar info@cultureelerfgoed.nl.
De InfoDesk is er ook voor adreswijzigingen, bestellingen van meerdere exemplaren en al uw vakinhoudelijke vragen: bel 033 – 421 7 456.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
033 – 421 7 421
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Archief, bibliotheek en collecties
Open ma t/m vr 9-17 uur
bibliotheek@cultureelerfgoed.nl

Vestiging Amsterdam
Hobbemastraat 22 | 1071 ZC Amsterdam

Vestiging Rijswijk
Visseringlaan 3 | 2288 ER Rijswijk

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseert en inspireert bij het behoud, de duurzame ontwikkeling en de toegankelijkheid van het meest waardevolle erfgoed van Nederland. Op het gebied van monumentenzorg, archeologie, historisch landschap en museale collecties voert de Rijksdienst de wet- en regelgeving uit.

FSC www.fsc.org MIX Van verantwoorde herkomst FSC® C003606

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gedrukt op FSC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. De biofolie waar het blad in wordt verstuurd is biologisch afbreekbaar.

Geef de toekomst een verleden.

EEN STERK STAALTJE

Op een bijzondere manier is hij begin dit jaar versterkt. De schoorsteen van de dubbelschool met de nummers 17 en 18 in de stad Groningen is nog sprekender geworden. In de provincie vinden veel aardbevingen plaats. Daarbij vormen schoorstenen een gevaar, omdat ze af kunnen breken en naar beneden kunnen vallen. Dit kan voorkomen worden door ze met stevige metalen stangen 'op trek te zetten' in de schacht. Dat was bij de school niet mogelijk. Afbreken was ook geen optie. Architect Siep Bouma heeft de schoorsteen in 1928 namelijk prachtig vormgegeven, in de stijl van de Groninger versie van de Amsterdamse School. Het is een massief blok expressief metselwerk, met horizontale accenten in de top. Constructeurs, ontwerpers en adviseurs van de gemeente en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bogen zich samen over deze versterking. Sax Architecten ontwierp een toevoeging aan de buitenkant, met dezelfde schoonheid. Het is een stalen constructie, die opgaat in de versieringen van Bouma. Ook de kleur van het staal past er perfect bij. Tot half 2017 was het rijksmonument in gebruik als school, de laatste jaren onder de naam Simon van Hasseltschool. Het is nu gerestaureerd en fungeert als sociaal zorgcentrum voor de wijk. Het resultaat van de versterking mag er zijn. Als je het niet weet, zie je de schoonheid van de schoorsteen. Als je het wel weet ook, maar dan zie je daarnaast iets dat ons zal blijven herinneren aan de aardbevingen in Groningen. ■

Mieke van Bers, adviseur architectuurhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, droeg met kennis en expertise bij aan deze transformatie, m.van.bers@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.cultureelerfgoed.nl.

2019: De schoorsteen van dubbelschool 17 en 18 in Groningen vormde een gevaar bij aardbevingen

2020: Hij is nu versterkt met een stalen constructie die opgaat in de versieringen

LINKERFOTO SAX ARCHITECTEN, STEVEN SCHAALMA; RECHTERFOTO RCE, MARK SEKUUR